

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/November 2022), 1-10

Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha The Replicated Copy of the Qur'an

İsmail AYDIN,

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi/
Tefsir Anabilim Dalı

Muğla Sıtkı Koçman University Faculty of Islamic Sciences

Muğla, Türkiye

ismailaydin@mu.edu.tr

orcid: 0000-0002-6676-499X

Makale Bilgisi/Article Information **Araştırma Makalesi/Research Article**

Geliş Tarihi/Received: 27.06.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.09.2022

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Aydın, İsmail. Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha, Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2022), 1-10
Aydın, İsmail. The Replicated Copy of the Qur'an, Tafsir Journal 2/2 (November 2022), 1-10

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>.

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Compilation from Which the Qur'an was Replicated*

Abstract

It should not be surprising that scientific research offers different results from some customary knowledge and assumptions. In positive sciences, there are many inventions and determinations that were considered correct in the past, which later research and findings have falsified. The same is true in the social sciences as well as in the religious sciences. So much so that many articles written by us within the framework of Qur'an research are an indication of this. In that case, it is not possible to say that all the results revealed in the studies conducted in the past on behalf of religion are the final truths. Of course, new researches may find that some of them are wrong and inconsistent. In this context, the article focuses on the analysis of a widespread acceptance in research on the history of the Qur'an, and deals with an understanding that has been repeated for a long time in this context. The historical works of the Qur'an write that the Qur'an compiled during the reign of Abu Bakr (d. 13/634), was passed on Umar (d. 3/644) and Hafsa, (d. 45/665 [?]) respectively, and that this compilation was the source of the Qur'an when the Qur'an was replicated during the Uthman (d. 35/656), period. This information is narrated in the narrations in the early sources of Islam, informing about the collection of the Qur'an Abd al-Razzaq 's (d. 211/826-27) *at-Tafsir*, Abu Ubayd's (d. 224/838) *Fezâilü'l-Qur'an* and Bukhari's (d. 256/870) hadith book *as-Sahih*. Based on the aforementioned sources, it is said in the *Türkiye Diyanet Foundation Encyclopedia of Islam*: Thus, the Qur'an was compiled completely with the help of written materials and memorization and was delivered to Abu Bakr. This compilation between the two covers was called "*al-mushaf*", this book was passed on Umar after Abu Bakr, and to Hafsa, who was his daughter and also the wife of the Messenger of Allah, upon his death... According to the Bukhari's narration from Anas bin Mâlik, Hudhayfah ibn al-Yaman the commander of the army that participated in the conquest of Azerbaijan and Armenia, became worried when he saw the differences in *qira'at* (reading) between the soldiers from Syrian and Iraqi; He came to Caliph Uthman and offered to find a solution to this issue. Probably, considering other complaints and conflicts, Uthman decided to replicate *mushaf* of Abu Bakr in Hafsa's hand and sent it to certain centers. (Bırışık, *Kur'an (II Tarihi) DİA, XXVI/417-422.*) In our work titled History of the Qur'an, I put forward the thesis that there is a second copy in the activity of copying the Qur'an that took place in the Uthman period, and I based this on a narration mentioned in the work of Ibn Hajar named *Fethu'l-Bârî*. Prof. Dr. Celal Kırca stated that our claim is weak since the source mentioned as the basis of the thesis belongs to late periods and this information needs confirmation in older sources that will validate this thesis. As a result of our research, we determined a different narration in at-Tabari's (d. 310/923) *tafsir* and at-Tahawi's (d. 321/933) *Şerhu'l Müşkili'l-Âsâr* who is contemporary of at-Tabari. These are from Kharija (d. 100/718-19), Zayd ibn Thabit's (d. 45/665 [?]) son, dealt with the compilation of the Qur'an in the time of Abu Bakr and the replicating the Qur'an in the period of Uthman. In this article, attention will be drawn to the historical misconception that the Qur'an, which was replicated in the time of Uthman, is based on the copy that was compiled by Abu Bakr and eventually passed on to Hafsa and in fact, the thesis will be discussed that there is a separate copy of the Qur'an written in the time of Umar, apart from the copy compiled by Abu Bakr and passed on Uthman, the third head of state.

* I would like to thank Prof. Dr. Celal Kırca for his advice on creating the intellectual and scientific background of the article and Assist. Prof. Dr. Mustafa Tanrıverdi for contributing to the study with his evaluations in terms of the notion of hadith.

Keywords: The Qur'an, the compilation of the Qur'an, the replicating of the Qur'an, the history of the Qur'an, Tafsir

Kur'an'ın Çoğaltıldığı Nüsha*

Öz

İlmi araştırmaların kanıksanmış birtakım bilgi ve kabullerden farklı sonuçlar sunmaları şaşkınlık uyandırmamalıdır. Pozitif bilimlerde geçmişte doğru kabul edilen nice buluş ve tespit vardır ki sonraki araştırma ve bulgular onları yanlışlamıştır. Aynı durum sosyal bilimlerde geçerli olduğu gibi özel olarak din bilimlerinde de geçerlidir. Öyle ki, Kur'an araştırmaları çerçevesinde tarafımızca kaleme alınan pek çok makale bunun bir göstergesidir. O halde din adına geçmişte yapılmış çalışmalarda ortaya konan bütün sonuçların nihai doğrular olduklarını söylemek olası değildir. Elbette yeni araştırmalar onların bazılarının yanlış ve tutarsız oldukları tespitini yapabilir. Bu bağlamda makale, Kur'an tarihine ilişkin yaygın bir kabulün tahliline odaklanmakta, uzun müddet tekrarlanan gelen bir anlayışı da bu kapsamda ele almaktadır.

Kur'an Tarihi eserleri Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde cem edilen Kur'an'ın, sırasıyla Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Hafsa'ya (ö. 45/665 [?]) intikal ettiğini ve Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde Kur'an istinsah edilirken bu nüshanın ona kaynaklık ettiğini yazarlar. Bu bilgi İslam'ın ilk dönem kaynaklarından Abdürrezzak'ın (ö. 211/826-27) *et-Tefsîr*'i, Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) *Fezâilü'l-Kur'ân*'ı ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *es-Sahîh* isimli hadis kitabında Kur'an'ın toplanmasını haber veren rivayetlerde anlatılmaktadır. Mezkûr kaynaklara dayalı olarak Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde şöyle denmektedir: Böylece Kur'an yazılı malzeme ve ezber yardımıyla eksiksiz olarak toplanmış ve Hz. Ebû Bekir'e teslim edilmiştir. İki kapak arasındaki bu derlemeye "el-Mushaf" adı verilmiş, bu kitap Ebû Bekir'den sonra Ömer'e, onun vefatı ile kızı ve aynı zamanda Resûlullah'ın eşi olan Hafsa'ya intikal etmiştir... Buhârî'nin Enes b. Mâlik'ten naklettiği rivayete göre Azerbaycan ve Ermenistan fethine katılan ordunun kumandanı Huzeyfe b. Yemân, Suriyeli ve Iraklı askerler arasındaki kıraat ihtilâfını görünce endişelendi; Halife Osman'ın yanına gelerek konuya bir çözüm bulmasını teklif etti. Muhtemelen başka şikâyet ve ihtilâfları da göz önünde bulunduran Osman, Hafsa'nın elindeki Ebû Bekir mushafını çoğaltarak belli başlı merkezlere göndermeye karar verdi. (Birışık, *Kur'an (II Tarihi) DİA, XXVI/417-422.*) Kur'an Tarihi adlı çalışmamızda Hz. Osman döneminde gerçekleşen Kur'an'ın istinsahı faaliyetinde ikinci bir nüsha olduğu tezini ileri sürmüş ve bunu İbnü'l-Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî* isimli eserinde zikredilen bir rivayete dayandırmıştım. Prof. Dr. Celal Kırcı tezin dayanağı olarak zikredilen kaynağın geç dönemlere ait olması nedeniyle iddiamızın zayıf olduğunu ve bu tezi geçerli kılacak daha eski kaynaklarda bu bilginin teyide muhtaç olduğunu dile getirdi. Yaptığımız araştırmalar sonucunda Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir zamanında derlenmesi ve Hz. Osman döneminde istinsah edilmesi faaliyetlerinin tamamını birlikte ele alan Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665 [?]) oğlu Hârice'den (ö. 100/718-19) nakledilen farklı bir rivayetin Taberî'nin (ö. 310/923) tefsiri ile onun çağdaşı Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Şerhu Müşkili'l-Âsâr* isimli eserinde tespit ettik. İşte bu makalede İslam tarihi boyunca Hz. Osman zamanında çoğaltılan Kur'an'ın Hz. Ebû Bekir'in derlettiği ve sonuçta Hafsa'ya geçtiği söylenen nüshaya dayalı olduğu şeklindeki tarihi yanılığa dikkat çekilecek ve gerçekte Hz. Ebû Bekir'in derletip de üçüncü devlet başkanı Hz. Osman'a intikal eden nüshadan ayrı olarak Hz. Ömer zamanında da yazılmış ayrı bir Kur'an nüshasının olduğu tezi işlenecektir.

Anahtar Kavramlar: Kur'an, Kur'an cemi, Kur'an'ın istinsahı, Kur'an tarihi, Tefsir

* Makalenin fikri ve bilimsel altyapısını oluşturmada tavsiyeleri nedeniyle Prof. Dr. Celal Kırcı'ya, hadis nosyonu açısından yaptığı değerlendirmelerle de çalışmaya katkı yapan Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi'ye teşekkürü bir borç bilirim.

GİRİŞ

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) şöyle diyor: “Hz. Peygamber vefat ettiğinde Kur’an toplanmış değildi. O, sadece hurma dallarına ve yapraklarına yazılıydı”.¹ Bu söz gösteriyor ki Hz. Peygamber’e nazil olan vahiy kendi döneminde farklı nesnelere yazılmış, bunun yanı sıra kayda geçen ayetler pek çok sahâbî tarafından da ezberlenmiş olmakla birlikte bir bütün halinde Kur’an toplanmış değildi. Ne zaman ki Hz. Ebû Bekir döneminde, hafız sahâbîlerden bir kısmının şehit olmasıyla sonuçlanan savaşlar vuku buldu, işte o zaman dağınık haldeki Kur’an’ı cem etme zarureti ortaya çıktı. Taberî’nin *el-Câmiu’l-Beyân* isimli tefsiri ile Tahâvî’nin *Şerhu Müşkili’l-Âsâr* isimli eserinde rivayet zinciriyle birlikte olayın gelişimi ve ayrıntıları Zeyd b. Sâbit’in oğlu Hârice’den şöyle aktarılır:

Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) → Hârice b. Zeyd (ö. 99/718) → İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) → Yunus b. Ubeyd (ö. 139/756) → İbn Vehb (ö. 197/813) Yunus b. Abdül’ala (ö. 264/878) → **Taberî (ö. 310/923)**

Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) → Hârice b. Zeyd (ö. 99/718) → İbn Şihâb (ö. 124/742) → Umâre b. Ğaziyye (ö. 140/757) → Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803) → Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) → Yûnus (ö. 264/878) → **Tahâvî (ö. 321/933)**

Allah’ın elçisinin arkadaşları Yemâme’de öldürüldüklerinde Ömer b. Hattâb, Ebû Bekir’in yanına girdi ve “Resûlullâh’ın sahabesi keleklerin ateşe düştükleri gibi Yemâme’de öldüler. Diğer bölgelerde de aynı şekilde ölmelerinden korkuyorum. Onlar, Kur’an’ı ezberlemiş kimselerdir. Böylece Kur’an kaybolur ve unutulur. Onu toplayıp yazsan” dedi. Ebû Bekir bu teklife yanaşmadı ve “Allah’ın elçisinin yapmadığı şeyi mi yapayım” dedi. Bu konuda söylemeye devam ettiler. Sonra Ebû Bekir, gelmesi için Zeyd b. Sâbit’e haber yolladı. Zeyd şöyle diyor: “Ebû Bekir’in yanına girdiğimde Ömer yüksek bir yerde oturuyordu. - Ömer’i kastederek- bu, bana bir teklifte bulundu ben reddettim. Sen vahiy yazıcısın, eğer anlarsanız size uyarım. Benimle aynı düşünürsen onun teklifini yerine getirmem” diyerek Ebû Bekir Ömer’in teklifini ona anlattı. Ömer suskundu. Ebû Bekir şöyle devam etti: “Bundan kaçındım ve ‘Allah’ın elçisinin yapmadığını mı yapalım?” dedim.” Ömer, “Bunu yaparsanız ne kaybedersiniz?” dedi. Düşünmek için ayrıldık. Sonra bunda bir sakınca görmedik ve bunu yaparsak bir şey kaybetmeyeceğimize yemin ettik. Zeyd şöyle diyor: Ebû Bekir emretti, ben de onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım. Ebû Bekir ölünce Ömer’in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı. Bu nüsha Ömer’in yanındaydı. O ölünce nüsha nebinin eşi Hafsa’da kaldı.²

Kur’an’ın Hz. Osman döneminde çoğaltılmasında ikinci bir Kur’an nüshası olduğu şeklindeki tezimizin dayanağı, yukarıdaki rivayetin son kısmında Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur’an’ın o vefat ettikten sonra Hz. Ömer’in halifeliği zamanında sayfalara yazılıp bir nüsha daha oluşturulduğu şeklindeki ifadelerdir. Oysa Kur’an’ın toplanmasıyla ilgili bilgilerin yer aldığı Abdürrezzak’ın *et-Tefsîr’i*, Ebû Ubeyd’in *Fezâilü’l-Kur’ân’ı* ve Buhârî’nin *es-Sahîh’i* bu bilgiyi vermezler. Bilakis mezkûr eserlerde rivayet zinciri ve taşıdığı içerik kısmî farklılıklara bağlı olarak şöyle sonlanır:

Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) → Ubeyd b. es-Sebbâk (ö. 81/700) → İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) → İbrâhîm b. Sa’d (ö. 183/800) → Muhammed b. Ubeydullâh Ebû Sâbit (ö. 221/835) → **Abdürrezzâk (ö. 211/827)**

... → Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) → Ebû **Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)**

... → Mûsâ b. İsmâîl (ö. 223/837) → **Buhârî (ö. 256/870)**

¹ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922); *Câmiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 2013, I, 35.

² Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, I, 33. Ayrıca bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Fasl li’l-Vasli’l-Müdreçfi’n-Nakl*, Dârü’l-Hicret, t.y, y.y, I, 397-399.

Zeyd şöyle dedi: Ebû Bekir bana, “Sen genç ve akıllısın. Bugüne değin seni herhangi bir olumsuzlukla itham etmedik. Ve de Allah'ın elçisine gelen vahyi yazan biriydin. Kur'an'ın peşine düş ve onu topla” dedi. Böylece Kur'an'ın peşine düşüp onu hurma yapraklarından (الغُصْبُ), deri parçalarından (الرِّقَاعُ), yassı taşlardan (الْبَخَافُ) ve insanların ezberinden toplamaya başladım. Topladığım sayfalar Allah vefat ettirene değin hayatı süresince Ebû Bekir'in yanında kaldı. Sonra Allah vefat ettirene değin hayatı süresince Ömer'in yanında kaldı. Sonra da Ömer'in kızı Hafsa'nın yanında kaldı.”³

Yukarıda verdiğimiz iki rivayet arasındaki önemli farklardan biri Kur'an'ı toplama emrini alan Zeyd'in Taberî ve Tahâvî'nin rivayetlerinde onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdığını belirten ifadelerdir. Oysa Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde belirtildiği üzere Zeyd Kur'an'ı cem etmeye başladığında onu hurma yapraklarından, deri parçalarından ve yassı taşlardan sayfalara aktararak yazmıştır. Bu konuya ileride tekrar temas edilecektir.

Bu rivayete göre Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur'an tek nüsha olarak önce Ebû Bekir'in yanında muhafaza edilmiş, onun vefatıyla ikinci halife Hz. Ömer'e intikal etmiş ve nihayet onun da vefatıyla kızı Hafsa'ya geçmiştir. Kur'an'ın Hz. Osman zamanında istinsahı gündeme geldiğinde de bu nüshanın istinsah edilen yani yeniden yazılıp çoğaltılan Kur'an'a kaynaklık ettiği belirtilir. Oysa Buhârî ve Abdürrezzâk'ın eserlerindeki bu ifade gerçekte hadisin bir parçası değildir. Ebû Ubeyd'in *Fezâilü'l-Kur'an* isimli eserinde anlatıldığı üzere bu bilginin rivayet zincirinin ilk halkası olan ve aynı zamanda Kur'an'ı toplayan Zeyd b. Sâbit'e ait bir ifade olmadığı, hadisin râvîleri dışındaki birinden İbrâhîm b. Sa'd'ın duyduğu bir söz olduğunu ve hadise sonradan eklemeliğini öğreniyoruz.⁴ Yani toplanan Kur'an'ın nihayetinde Hz. Hafsa'ya geçen nüsha olduğuna dair hadiste varid olan sözler gerçekte hadisin râvîsi İbrâhîm b. Sa'd'ın metne ilave ettiği ifadelerdir. Bu da Kur'an'la ilgili gerçekleşen derlemedeki en önemli olaylardan birinin hadise sonradan derç edildiğini ve aslında hadisin teknik tabirle müdrec olduğunu anlıyoruz. Bu arada Kur'an toplanmışken Hz. Ömer'in kendi halifeliği döneminde neden ikinci bir Kur'an nüshası yazdırdığı sorulabilir. Kanaatimizce bunun sebebi Hz. Ömer'in devlete ait nüshadan ayrı olarak kendine özgü bir nüsha edinmek istemesidir. Diğer bir ihtimal de -aşağıda ayrıca tahlil edileceği üzere- Taberî ve Tahâvî rivayetlerinde Kur'an'ı toplama emri alan Zeyd'in onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdığını belirten ifadelerde mündemiçtir. Bu doğrusa Hz. Ebû Bekir zamanında farklı malzemeler üzerine gerçekleşen derlemenin Hz. Ömer zamanında devlet imkânlarının artması nedeniyle sayfalara aktarmanın gerekli olduğu düşünülmüş olmalıdır. Zaten rivayette bu durumu Zeyd açıkça “Ebû Bekir ölünce Ömer'in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı” diyerek belirtmektedir. Tabiatıyla devlete ait olandan ayrı olarak bu nüshayı Hz. Ömer yanında tuttuğundan vefatından sonra onu Hafsa miras olarak sahiplenmiştir.

Kur'an'ın Çoğaltılması

Kur'an'ın iki kapak arasına toplanması onun korunmasını temin etmiş, ancak bu işlem müslümanların belli bir süre sonra ihtilafa düşmelerini engelleyememiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde, hicri 25/645 yılında Suriye ile Irak orduları Ermenistan ve Azerbaycan fethine birlikte katılmışlardı. Her iki ordudaki askerlerin Kur'an'ı farklı şekillerde okumaları ve her bir grubun kendi okuyuşunun doğru, diğerinin yanlış olduğunu iddia etmesi ciddiye alınması gereken bir ihtilafın ortaya çıkmasına sebep oldu. Ortaya çıkan bu ihtilafın temelinde yatan husus Suriyelilerin (Şamlıların) Übey b. Ka'b'ın (ö.

³ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsir*, (tah: Mahmûd Muhammed Abduh), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1999, I, 249-251; Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an*, (thk. Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y.; *Kitâbu Fedâilü'l-Kur'an*, (tah: Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y. s. 280-281; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Fezâilü'l-Kur'an, 3.

⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'an*, s. 281.

33/654 [?]), Iraklıların (Küfelilerin) ise Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) kıraatini benimsemiş olmalarıydı. İhtilafın büyümesinden endişe eden Huzeyfe b. el-Yemân (ö. 36/656), durumu derhal dönemin devlet başkanı Hz. Osman'a bildirerek şöyle der: "*Yahudi ve Hıristiyanların başına geldiği gibi, bu ümmet, Kur'an'da ihtilafa düşmeden önlem al*".⁵ Kur'an'ın okunması ile ilgili ortaya çıkan bu ihtilafın benzerleri Hz. Peygamber döneminde müşahade edilmiş olmakla birlikte, ciddi olarak tehlike sinyallerini ilk defa Hz. Osman döneminde vermiştir. Kur'an'ın istinsah edilmesiyle sonuçlanan kıraat ihtilaflarının sebep olduğu huzursuzluk ve bunun Kur'an'ın yazılarak çoğaltılmasına yol açan olay yine Taberî ile Tahâvî'nin eserlerinde Kur'an'ın toplanması olayının anlatıldığı pasajın devamında şöylece anlatılır:

Sonra Huzeyfe b. el-Yemân, Ermenistan topraklarında katıldığı bir savaştan dönmüştü. Evine girmeden Osmân b. Affân'a gelerek, "Ey inananların emiri! İnsanların imdadına yetiş! Osman, "Ne oldu?" deyince şöyle dedi: "Ermenistan topraklarında savaşa katıldım. Irak ve Şam askerleri de oraya gelmişlerdi. Şam askerleri Kur'an'ı Iraklıların duymadığı Übey b. Ka'b'in kıraatiyle okuyorlardı. Irak askerleri onları tekfir ettiler. Irak askerleri de Kur'an'ı Şam askerlerinin duymadığı İbn Mesud kıraatiyle okuyorlardı. Bu sefer Şam askerleri onları tekfir ettiler". Zeyd şöyle diyor: Osman b. Affân, kendisine bir Mushaf yazmamı emretti ve şöyle dedi: "Senin yanına düzgün ve fasih konuşan birini vereceğim. İttifak ettiğiniz şeyleri yazın, ayrılığa düştüğünüz hususları da bana getirin. Osmân, Zeyd'in yanına Ebân b. Said b. el-Âs'ı verdi. Zeyd şöyle söylüyor: "Biz *أَيُّ مَلِكِهِ أَنْ يَأْتِيَكُمْ التَّابُوتُ*" ayetine gelmiştik. Ben kelimeyi *التَّابُوتُ*, Ebân b. Said ise *التَّابُوتُ* şeklinde yazılması gerektiğini söyledi. Durumu Osman'a bildirdiğimizde *التَّابُوتُ* olarak yazdırdı. İşi bitirdiğimizde onunla karşılaştırdım, onda "İnananlardan Allah'a verdikleri sözü doğrulayan adamlar vardır. Onların kimisi sözünü tutmuş, kimisi de (tutmak için) beklemektedir. Ve onlar (sözlerini) değiştirmediler"⁶ ayetini bulamadım. Muhacirler arasında araştırarak onlara sordum; onlardan birinin yanında onu bulamadım. Sonra Ensar arasında onu araştırarak onlara sordum. Onlardan birinin yanında da onu bulamadım. Nihayet onu Huzeyme b. Sâbit'in yanında buldum ve onu yazdım. Sonra onu tekrar karşılaştırdım. Onda şu iki ayeti bulamadım: "Gerçek şu ki, size kendinizden bir elçi gelmiştir; size sıkıntı verecek şeyler onun gücüne gider; size tutkulu, inananlara karşı yufka yüreklidir, merhametlidir. Eğer yüz çevirirlerse, "Bana Allah yeter; O'ndan başka ilah yoktur; O'na dayandım; O büyük arşın sahibidir" de"⁷ Muhacirler arasında araştırdım, onlardan birinin yanında onları bulamadım. Sonra Ensar arasında onları araştırdım, onlardan birinin yanında onları bulamadım. Onu Huzeyme denen birinin yanında buldum. Onları Berae (Tevbe) Sûresi'nin sonuna yerleştirdim. Üç ayet tamamlandığında onları ayrı bir sûre yapıyordum. Sonra onu tekrar karşılaştırdım, onda bir eksiklik göremedim. Sonra Osman Hafsa'daki nüshayı (sahife) almak için ona haber yolladı ve onu kendisine geri vereceğine dair yemin etti. Hafsa nüshayı verdi. Mushaf o nüshayla karşılaştırıldı, bir farklılık görülmedi. Böylece nüshayı Hafsa'ya geri verdi. Çünkü bu işe hoşnut oldu ve böylece yazıcılara mushafları yazmalarını emretti. Hafsa öldüğünde (onu almak için nüshanın kendisinde olduğu) Abdullah b. Ömer'e ısrarlı bir haber yolladı. Abdullah b. Ömer nüshayı onlara verdi. O, yıkanarak silindi."⁸

Râvîler Hakkında

Yukarıda zikredilen konuları tek tek ele alıp tartışmadan ve onlarla ilgili tatmin edici sonuçlara ulaşmadan önce söz konusu hadislerdeki râvîlerin güvenilir olup olmadıkları ve isnad zincirinde hadis tekniği açısından herhangi bir problem olup olmadığını tespit etmek yararlı olacaktır. Belirtmek gerekirse Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî'nin eserlerindeki son halkadaki râvîlerin dışındaki zincirin bütün halkalarını aynı kişiler teşkil etmektedir. Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılmasıyla ilgili rivayetlerin senetleri muttasıl olup rivayet zincirlerinde bir kopukluk bulunmamaktadır. Hadislerin senetlerindeki râvîler de hadis münekkitleri olarak

⁵ Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 282; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 84.

⁶ Ahzab, 33/23.

⁷ Tevbe, 9/128-129.

⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyan*, I, 33-34. Ayrıca bk. Bağdâdî, *el-Fasl*, 1/397-399.

bildiğimiz cerh ve ta'dil âlimlerinin genel anlamda tasviplerini kazanmış, onlarca güvenilir kabul edilmiş kimselerdir. Râvî biyografilerine dair eserlerden hadislerin râvîleriyle ilgili derlediğimiz görüş, kanaat ve değerlendirmeler şöyledir:

Ubeyd b. es-Sebbâk (ö. 81/700)

Medineli olan es-Sebbâk tabiindendir ve sikadır.⁹

Hârice b. Zeyd b. Sâbit (ö. 99/718)

Fukahâ-yi seb'a diye bilinen yedi Medine fakihinden biri olan Hârice güvenilir bir râvîdir.¹⁰ Kütüb-i Sitte imamlarının tamamı onun rivayetlerine yer vermişlerdir.¹¹

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)

Hadis tedvinindeki meşakkatli çalışmalarıyla bilinen Zührî, hadis rivayetinde ehliyetli bir kimsedir. Hadis ilmindeki ayrıcalıklı kişiliği yanında isnadlı rivayet konusundaki titizliği ile bilinir.¹² "Zührî – Sâlim – İbn Ömer" tariki İshâk b. Râhûye ve Ahmed b. Hanbel tarafından silsiletü'z-zeheb (esahhu'l-esânîd) kabul edilmiştir.¹³

Yunus b. Abdül'ala (ö. 264/878)

Hicri 170'te doğdu. Kur'an'ı Nâfi'nin râvîlerinden biri olan Verş'ten okudu. Kendi döneminin cerh ve tadil âlimlerinden de biriydi. Nesâî, onun sikayani güvenilir olduğunu söylemiştir. İbn Ebî Hâtim de kendisi gibi cerh ve tadil âlimi olan babasının Yunus'u güvenilir bulunduğunu ve onun kadrini yücelttiğini belirtmektedir. Daha pek çok âlim Yunus hakkında methiyeler düzmüşlerdir.¹⁴

Umâre b. Gaziyye (ö. 140/757)

Çok hadis nakleden bir kimse olduğu kaydedilen Umâre'nin hadiste güvenilir olduğu belirtilmektedir.¹⁵ Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Main, Ebû Zür'a ve Zehebî gibi münekkitler kendisini tevsik etmişlerdir.¹⁶ Müslim ve Buhârî onun rivayetleriyle ihticac etmişlerdir.¹⁷

Abdülaziz b. Muhammed ed-Derâverdî (ö. 187/803)

Derâverdî'nin hadis rivayetinde ehliyetli bir kimse olduğu hususunda çok sayıda münekkit ittifak halindedir.¹⁸ Güvenilir bir kimse olmakla birlikte hafızasının güçlü olmamasından ötürü yanılabilirdiği belirtilmiştir.¹⁹ Ayrıca sıkı münekkitlerden Ebû Zür'a hıfzının kötü olduğu gerekçesiyle hakkında zabt yönünden bir eleştiri getirmiş, Ahmed b. Hanbel de yazılı ma-

⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, *Marifetü's-Sikât*, (tah: Abdülalim Abdülazim el-Bestavî), ty, yy, II, 117.

¹⁰ İclî, *es-Sikât*, I, 330.

¹¹ Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusufel-Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl fi Esmâ'i'r-Ricâl*, (tah: Beşşâr Avvâd Maruf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994, VIII, 8-13; el-İclî, *es-Sikât*, I, 330.

¹² Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr* (et-Tabakâtü'l-Kübrâ), (tah: Alî Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001, II, 296-297; Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 35/103-105.

¹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 10/152.

¹⁴ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2011, XII, 348-351.

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 406-407 (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye); İclî, *es-Sikât*, II, 163.

¹⁶ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, ty, VI, 368.

¹⁷ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 139.

¹⁸ İclî, *es-Sikat*, 306.

¹⁹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 5/492; Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dârü İhyâ't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, ty, XVIII, 329.

teryallerden rivayetinin makbul olduğunu kaydederken hafızasından naklettiği hadislere itibar edilmemesi gerektiği uyarısında bulunmuştur.²⁰ İbn Main ve İbn Macişun ise her şeye rağmen onu güvenilir bulmaktadırlar.²¹

Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)

Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn ve Ebû Zûr'a onun sika bir râvî olduğunu belirtmişlerdir.²² Kendisinden altı kitap (kütüb-i site) imamları nakilde bulunmuşlardır.²³

Konuyla İlgili Rivayetlerin Analizi

Yukarıda Kur'an'la ilgili ortaya çıkan okuyuş farklılıkları nedeniyle Hz. Osman'ın, daha önce Kur'an'ı cem etmiş olan Zeyd b. Sâbit'i çağırdığı ve onunla birlikte Saîd b. el-Âs'a Kur'an'ı istinsah etmelerini, yani mushafalara yazıp çoğaltmalarını istediği anlatılmıştı. Hadis ve Kur'an Tarihi eserleri başta olmak üzere kaynakların neredeyse tamamı Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî'nin naklettiği hadise dayalı olarak Kur'an'ın istinsahına kaynaklık eden nüshanın Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan ve Hz. Ömer'den sonra Hafsa'ya intikal eden nüsha olduğunu yazarlar. Zamanla yıldızı parlayan Buhârî'nin rivayete eserinde yer vermesi nedeniyle Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen istinsah faaliyetinin Hz. Ebû Bekir zamanında cem edilen nüshaya dayalı olarak yapıldığı şeklinde bir kabul ve inanışa yol açmıştır. Oysa yukarıda belirttiğim üzere Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice'den nakledilen farklı bir rivayet Kur'an'ın istinsahında Hafsa'nın dışında ikinci bir Kur'an nüshası olduğunu göstermektedir. Taberî ve Tahâvî'nin eserlerindeki rivayetlerde yer alan aşağıdaki ifadeler istinsah işleminin tek nüshaya dayanmadığı, bu işte kullanılan ikinci bir nüsha olduğunu göstermektedir:

قال زيد: فأمرني أبو بكر فكتبته في قطع الأتم وكسر الأكتاف والغضب. فلما هلك أبو بكر وكان عمر كتب ذلك في صحيفة واحدة، فكانت عنده. فلما هلك، كانت الصحيفة عند حفصة زوج النبي صلى الله عليه وسلم

"Ebû Bekir emretti, ben de onu deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım. Ebû Bekir ölünce Ömer'in halifeliği zamanında tek nüsha olarak sayfalara yazıldı. Bu nüsha Ömer'in yanındaydı. O ölünce nüsha nebinin eşi Hafsa'da kaldı."

Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Kur'an'ın son tahlilde Hafsa'ya intikal ettiğine dair Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde yer alan bilgi, ikinci bir Kur'an nüshası olduğu tezimizi teyit etmektedir. Zira Hz. Ömer'in elindeki nüsha Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan Mushaf olsaydı onun Hafsa yerine gecikmeli de olsa doğrudan üçüncü halife Osman'a intikal etmesi gerekirdi. Bu yüzden oryantalistler onun resmi bir faaliyetin değil, Hz. Ebû Bekir'in bireysel çabasıyla hazırlandığı iddiasını ileri sürmüşlerdir.²⁴ Onların ve de tarih boyunca âlimlerimizin bu yanlılığı, geleneğimizde yaygın bir biçimde kabul görmüş rivayetlere dayalı olarak Hz. Ebû Bekir'in toplattığı Kur'an'ın önce Hz. Ömer'e sonra da kızı Hafsa'ya intikal ettiğini haber veren müdrec ifadeden kaynaklanmaktadır. Oryantalistlerin Müslümanların esas metni olan bu mushafın şahsi teşebbüs sonucunda cem edildiğini ileri sürmeleri, onun diğer sahabe mushaflarından farkının olmadığı tezini temellendirmek ve Müslümanların okuduğu Kur'an'ın doğruluğuna kuşku düşürmek amacına matuftur. Abdullâh Dıraz, cem edilen Kur'an'ın Hafsa'ya verilmesini üçüncü halifenin henüz seçilmiş olmamasına bağlar.²⁵ Bu yaklaşımın, sorunu çözmekten uzak olduğunu söylemeliyiz. Çünkü bu durumda Hz. Osman'ın Hafsa'dan ödünç aldığı mushafı iade etmemesi gerekirdi. Üstelik Osman'ın, Hafsa'daki mushafı işi bitince tekrar kendisine iade etme şartıyla istediğini ve bazı rivayetlere göre onu iade edeceğine yemin ettiğini de unutmamak gerekir. O halde bu durumun farklı bir şekilde çözümlenmesi gerekmektedir.

²⁰ Safedi, *el-Vafi*, XVIII, 329.

²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, V, 395.

²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 62; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, VII, 41.

²³ Safedi, *el-Vafi*, 7/111; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 199.

²⁴ Nöldeke, T. - Schwally, F. *Kur'an Tarihi*, (nşr. Muhammed Sencer), İlke Yayınları, 1970, s. 26-27; Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, (çev: Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006, s. 56.

²⁵ Muhammed Abdullah Dıraz, *Kur'an'a Giriş*, (nşr: Salih Akdemir), Otto Yayınları, Ankara, 2010, s. 38.

Bilindiği üzere Hz. Ömer (ö. 23/644), bir suikast sonucunda vefat etmiştir. Dolayısıyla yeni halifenin seçimi, devletin işleyişini devam ettirmek için alınması gereken kararlar, bu arada devam eden fetih hareketleri ile ilgili stratejilerin sürdürülmesi gibi hususlar siyasi erkin öncelikli konularıydı. Bu bakımdan, yeni devlet başkanı Hz. Osman, derlenerek koruma altına alınan Kur'an'ın Hafsa'da olmasından duyduğu güven sebebiyle ilk etapta onu alma gereği duymamış, ancak bu mushafı almayı zorunlu kılan şartlar, diğer bir ifadeyle okuyuş farkları ortaya çıkınca onu istemek durumunda kalmıştır. İstinsah faaliyetinden sonra onu neden iade ettiği ile ilgili soruna gelince, bize göre bunun sebebi, istinsahtan sonra Hafsa'dan alınan nüshaya artık ihtiyaç duyulmayacağına düşünülmesi olmalıdır. Zira istinsah sonucunda elde edilen yeni nüshalar, muhtemelen Hafsa'daki mushafın sadece tek kıraate indirgenmiş haliydi. Bu bakımdan Hz. Osman, diğer şahsi mushafı buna yapmamış ve onun Hafsa'ya geri verilmesinde bir sakınca görmemiştir.

Hafsa'nın yanındakiyle birlikte, siyasi erkin elinde ikinci bir Kur'an nüshasının olabileceği ihtimali, sorunun kesin çözümü olarak düşünülebilir. Bu durumda Hz. Osman'ın Hafsa'ya; "Sendeki sahifeleri bize gönder, onları çoğalttıktan sonra sana geri veririz"²⁶ demesi daha anlamlı hale gelmektedir. Taberî ve çağdaşı Tahâvî'nin Zeyd b. Sâbit'in oğlu Hârice'den naklettikleri rivayette "Ebû Bekir ölünce Ömer zamanında o tek nüsha olarak sayfalara (yeniden) yazıldı" şeklindeki ifadenin Abdürrezzâk, Buhârî ve Ebû Ubeyd gibi âlimlerin eserlerinde yer almaması nedeniyle Halife Osman zamanındaki istinsahtan Hz. Ebû Bekir'in toplattığı tek Kur'an nüshasına dayalı yapıldığı şeklinde yanlış bir inanişaya ve bu da ikinci bir Kur'an nüshası olabileceği düşüncesinin yadsınmasına yol açmıştır. Bu ifadenin Taberî ve Tahâvî'nin naklettikleri hadisin dışındaki versiyonlarda yer almaması onu Zeyd b. Sâbit'ten dinleyen Ubeyd b. Sebbâk isimli râvînin konuşmanın o kısmını dalgınlıkla kaçırmış olması, anlatılan yanlış anlaması ya da unutulması ihtimaline bağlanabilir. Bu hususlar hadisin isnad zincirindeki diğer râvîler için de geçerlidir.

Bu doğrultuda olayın doğru şeklini Hârice'nin, babası Zeyd'den naklettiğini düşünmekteyiz. Zira o, babası Zeyd b. Sâbit'ten yaşananları defalarca dinlemiş ve bu sayede olayın bütün ayrıntılarını muhafaza etmiştir. Hârice'nin rivayetinde dikkat çeken husus Hz. Ebû Bekir zamanındaki derleme faaliyetinde Kur'an'ın deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazıldığı söylenmesidir. Farklı malzemeler üzerine yazılan bu Kur'an'ın sonradan Hz. Ömer'in halifeliği zamanında sayfalara aktarıldığı belirtilmektedir. Bu da bilinenin aksine Hz. Ömer'den üçüncü devlet başkanı Osman'a geçen Kur'an'ın farklı malzemeler üzerine yazılan nüsha olduğu düşüncesini tevlit etmektedir. Bu durum istinsahtan Hz. Osman'ın Hafsa'nın elindeki nüshayı almaktaki ısrarını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Çünkü farklı malzemeler üzerine yazılı olan elindeki Kur'an'a karşın Hafsa'daki nüsha tertipli olarak sayfalara yazılıydı. Hârice'nin rivayetindeki ikinci bir ihtimal de şudur: Zeyd b. Sâbit'e nispet edilen *فَأَمَرَنِي أَبُو بَكْرٍ فَكَتَبْتُهُ فِي قِطَعِ الْأُذَى وَكَسَرَ الْأَكْتَابَ وَالْعُسْبُ* "Ebû Bekir emretti, ben de Kur'an'ı deri parçalarına, kürek kemiklerine ve hurma yapraklarına yazdım" ifadesinin gerçekte *فَأَمَرَنِي أَبُو بَكْرٍ فَكَتَبْتُهُ مِنْ قِطَعِ الْأُذَى وَكَسَرَ الْأَكْتَابَ وَالْعُسْبُ* "Ebû Bekir emretti, ben de Kur'an'ı deri parçalarından, kürek kemiklerinden ve hurma yapraklarından yazdım." şeklinde olmasıdır. Hârice'den onu nakleden râvîlerden biri *من* yerine *في* edatını kullanmış veya sözü *في* edatıyla anımsamış olabilir. Bu durumda Abdürrezzâk ve diğerlerinin eserlerinde yer alan rivayetle Taberî ile Tahâvî'nin kitaplarındaki rivayet Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an cem edilirken onun farklı malzemelerden derlendiği konusunda ittifak etmiş olacaktır.

Hârice'nin rivayetinden vardığım sonuç Hafsa'ya intikal eden mushafın Hz. Ebû Bekir'in cem ettiği değil, Hz. Ömer zamanında bir adet daha çoğaltılan farklı bir nüsha olduğudur. Üstelik Hârice rivayetinde Hz. Ömer zamanında bir adet daha çoğaltılan mushafın Hz. Hafsa'ya geçen nüsha olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu durumda temel soru şudur: Hz. Osman zamanında gerçekleşen istinsahtan, siyasi erkin elinde ilk halife zamanından kalma mushaf varken

²⁶ Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 3.

Hafsa'daki nüshaya neden gereksinim duyulduğudur. Bize göre bu sorunun cevabı; Hafsa'daki nüshanın kontrol amaçlı istendiğidir.²⁷ Öyle ki, bu hususun Taberî ve Tahâvî'nin eserlerinde Zeyd b. Sâbit'in sözleri ile şöyle doğrulandığı anlaşılmaktadır.

وَأَرْسَلَ عُثْمَانُ إِلَى حَفْصَةَ أَنْ تُعْطِيَهُ الصَّحِيفَةَ وَخَلَفَ لَهَا لِيُرَدِّدَهَا إِلَيْهَا فَأَعْطَتْهُ فَعَرَضْتُ الْمُصْحَفَ عَلَيْهَا فَلَمْ يَخْتَلِفَا فِي شَيْءٍ قَرَدَهَا عَلَيْهَا وَطَابَتْ نَفْسُهُ وَأَمَرَ النَّاسَ أَنْ يَكْتُبُوا الْمُصَاحِفَ

"Osman Hafsa'ya elindeki nüshayı vermesi için haber yolladı ve onu kendisine tekrar vereceğine dair yemin etti. Hafsa nüshayı ona verdi. Yazdığım mushafı o nüshayla karşılaştırdım ve aralarında bir farklılık görmedim. Osman nüshayı ona geri verdi ve (bu işe) gönlü hoşnut oldu. Yazıcılara da mushafları yazarak çoğaltmalarını emretti".²⁸

Sonuç

İslam tarihi boyunca Kur'an'ın çoğaltılmasına ilişkin olarak ele alınan olaylar çerçevesinde istinsah faaliyetinin Hz. Ömer'den Hafsa'ya intikal eden nüshaya dayalı olarak gerçekleştiği söylenegelmıştır. Bu anlayış Abdürrezzâk, Ebû Ubeyd ve Buhârî gibi âlimlerin eserlerinde Kur'an'ın toplanmasına ilişkin rivayete bağlı olarak şekillenmiştir. Geçmişten bugüne Kur'an'ın istinsahını ele alan kaynaklar konuyu ismi anılan bu kaynaklara dayalı olarak işlemişlerdir. Oysa Taberî ve Tahâvî gibi ilk dönem müelliflerinin eserlerinde yer alan ancak çoğu kimsenin dikkatini çekmeyen bir rivayetten Hafsa'nın elindeki Kur'an nüshasının Hz. Ömer'in halifeliği döneminde kendisi için hazırlattığı nüsha olduğu onun vefatıyla da miras yoluyla kızı Hafsa'ya geçtiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Hz. Ebû Bekir zamanında toplanan ve Hz. Osman'a geçen Kur'an nüshasıyla birlikte Hz. Hafsa'da da bir nüsha olduğu ve gerçekte istinsahın bir değil iki nüshaya dayalı olarak yapıldığı veya en azından Hafsa'dakinin yönetimin elinde kiyle mukayese ve yazılarak çoğaltılan yeni nüshayı kontrol amaçlı olarak kullanıldığı sonucu çıkmaktadır.

Kur'an tarihi açısından son derece önemli böyle bir olayın on dört asırdan bu yana farklı algılamalara yol açan rivayetler nedeniyle karanlık noktalar içerdiği ortadadır. Onlardan biri de Hz. Ömer'in vefatından sonra Ebu Bekir zamanında derlenen Kur'an'ın üçüncü halife Osman'a değil de Hz. Ömer'in kızı Hafsa'ya intikal etmesidir. Bu makalenin sözü edilen hususu yeterince aydınlatıcı olduğunu söyleyebilirim. Kur'an tarihinin en belirgin olaylarından biriyle ilgili bir yanlış asırlarca sürüp gidiyorsa onun tarihine ilişkin diğer hususların da titizlikle ele alınması ve tespit edilebilen yanlışların ayıklanması gerekmektedir. Doğruluğundan şüphe edilmeyen konuların da burada yapıldığı gibi analitik bir yöntemle yeniden araştırılmasında fayda görmekteyiz.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (ö. 211/826-827), *Tefsir*, (tah: Mahmûd Muhammed Abduh), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1999.
- Aydın, İsmail, *Kur'an Tarihi*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2014.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit (ö. 463/1071), *el-Fasl lil-Vasli'l-Müdreç fi'n-Nakl*, Dârü'l-Hicret, t.y, y.y.
- Bırışık, Abdülhamit; "Kur'an (Tarihi)", *DİA*, Ankara, 2002; "Kur'an" *DİA*, Ankara, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/869); *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dıraz, Muhammed Abdullâh (ö. 1958); *Kur'an'a Giriş*, (nşr. Salih Akdemir), Otto Yayınları, Ankara, 2010.

²⁷ 2014'te neşredilen Kur'an Tarihi isimli kitabımızda bu kanaatimizi dile getirmiştik. İlgili kayıt için bk. İsmail Aydın, *Kur'an Tarihi*, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2014, ss. 68-70.

²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, I, 34; Tahâvî, *Şerhu Müskili'l-Âsâr*, VIII, 130)

- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, (ö. 224/838); *Kitâbu Fedâili'l-Kur'ân*, (thk. Heyet), Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, t.y.
- Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtım (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, t.y.
- İbnü'l-Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 852/1448); *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Heyet), er-Risâletü'l-Âlemiyye, Dimeşk, 2013; *Tehzîbü't-Tehzîb*, Kahire, t.y.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (ö. 230/844); *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr* (et-Tabakâti'l-Kübrâ), (thk. Alî Muhammed Ömer), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih (ö. 261/874-875), (tah: Abdülalim Abdülazim el-Bestavî), *Marifetü's-Sikât*, t.y, y.y.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yusuf (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, (tah: Beşşâr Avvâd Maruf), Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994.
- Nöldeke, T. (ö. 1930)-Schwally, F. (ö. 1919); *Kur'an Tarihi*, (nşr. Muhammed Sencer), İlke Yayınları, 1970.
- Safedî Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, t.y.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922); *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 2013.
- Watt, W. Montgomery (ö. 2006); *Kur'ân'a Giriş*, (çev. Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2006.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 749/1374); *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2011.

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/November 2022), 11-21

Bir Osmanlı Müfessiri Karamânî'nin İşârî Tefsire Yaklaşımı An Ottoman Commentator Karamânî's Approach to Ishari İnterpretation

Sema Ünal

Arş. Gör., Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat Fak., Tefsir Anabilim
Dalı

Celal Bayar Univ., Faculty of Theology, Department of Tafsir
Manisa, Türkiye

semayti@gmail.com

orcid: 0000-0001-5385-7639

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 10.07.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 20.10.2022
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Ünal, Sema. Bir Osmanlı Müfessiri Karamânî'nin İşârî Tefsire Yaklaşımı, Tafsir Dergisi 2/2
(Kasım 2022), 11-21

Ünal, Sema. An Ottoman Commentator Karamânî's Approach to Ishari İnterpretation, Tafsir
Journal 2/2 (November 2022), 11-21

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

An Ottoman Mufassir Karamânî's Approach to Ishari Tafsir

Abstract

The city of Karaman, formerly known as Larende, has developed especially in the scientific field since the date it came under Ottoman rule. As a matter of fact, in the years when Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî (d. 971/1564) was born and spent his childhood and youth, the number of madrasahs in Karaman was higher than in the surrounding provinces. Karamânî started his education in the madrasahs of his hometown; Later on, he came to Istanbul and received his *icâzetnâme*, gaining the office of professor. He is a scholar, professor and preacher who lived during the reign of Suleiman the Magnificent (1520-1566), when the Ottoman Empire was prosperous in many fields such as politics, economy, science and culture. With the assignment of the state, he gave hadith and tafsir lessons in Fatih Mosque many days of the week in return for a very small amount. On Fridays, he preached in the Ahaveyn mosque. After a while, there was an argument between Karamânî and Sultan II. Selim. For this reason, he returned to his hometown and entered the service of the Halvetî sheikh Sheikh Cemâlüddîn Efendi (d. 933/1527) and fulfilled his duty by obtaining the caliphate from him. In the last days of his life, he preferred to be alone and devoted himself to worship, reading and writing works. Karamânî, who is known for his piety, modesty, contentment and *sufi* as well as his knowledge, passed away in Karaman, the city where he was born. He left three works for the next generation after him. One of them is the *Tafsîru'l-Qur'an*, which consists of eleven volumes. His work, which is a *Tafsir bi'd-dirayah*, covers many issues in the field of basic Islamic sciences such as Arabic language, rhetoric, hadith, Qur'an sciences, *fiqh* and *kalam*. It is seen that the author, who is also known for his mystical (*tasawwuf*) aspect, also makes *ishari tafsir* from time to time. According to him, while *zâhir* (the apparent meaning) *tafsir* appeals to the mind, *ishari tafsir* appeals to the heart. The main purpose of the *ishari tafsir*, which expresses the meanings that *sufis* (mystics) give to the verses (*ayat*) through discovery and inspiration as a result of deep thought, is that the reader takes a lesson from the verse in question. As a matter of fact, Karamânî also has this aim. He mentions first the *zâhir* (the apparent meaning) and then the *ishari* interpretation of the verses he deals with. In *ishari tafsir*, uses the words of famous *sufis* (mystics) or scholars besides his own thought. The aim of this article is to determine and evaluate the *ishari* meanings given to the verses (*ayat*) by Karamânî, one of the Ottoman *mufassirs*, in his work named *Tafsîru'l-Qur'an*.

Key Words: Tafsir, Karamânî, Tafsîru'l-Qur'an, Sufi, Ishari Tafsir.

Bir Osmanlı Müfessiri Karamânî'nin İşârî Tefsire Yaklaşımı*

Öz

Eski adı Lârende olan Karaman şehri, Osmanlı hakimiyetine girdiği tarihten itibaren özellikle ilmî alanda gelişme göstermiştir. Nitekim Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî 'nin (ö. 971/1564) dünyaya gelip çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği yıllarda Karaman'da bulunan medreseleri n sayısı etrafındaki çevre şehirlerinkinden daha fazla olmuştur. Karamânî, tahsiline önce memleketinin medreselerinde başlamış; daha sonra ise İstanbul'a gelerek *icâzetnâmesini* alarak müderrislik makamını kazanmıştır. O, Osmanlı Devleti'nin siyaset, ekonomi, ilim ve kültür gibi pek çok alanda müreffeh olduğu Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) yaşamış bir âlim, müderris ve vaizdir. Devletin vazifelendirmesiyle çok az bir meblağ karşılığında haftanın birçok gününde Fatih camiinde hadis ve tefsir dersleri okutmuştur. Cuma günleri ise Ahaveyn mescidinde vaaz vermiştir. Bir süre sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu

* Bu makale yazarın Kur'an İlimleri Açısından Karamânî'nin "Tefsîru'l-Kur'an"ı adlı doktora tezinden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Doktora, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yalova Üniversitesi, 77200 Yalova, Türkiye

Sultan II. Selim (1566-1574) ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık dolayısıyla memleketine dönmüş ve burada Halvetî şeyhi Şeyh Cemâlüddin Efendi'nin (v. 933/1527) hizmetine girmiş, ondan hilâfet alarak görevini yerine getirmiştir. Hayatının son zamanlarında ise yalnız kalmayı tercih ederek kendisini ibadete, okumaya ve eser telif etmeye adanmıştır. İlminin yanı sıra takvası, mütevazılığı, kanaatkârlığı ve sûfî yönüyle de tanınan Karamânî, doğduğu şehir olan Karaman'da vefat etmiştir. Kendisinden sonra gelecek nesle üç eser bırakmıştır. Bunlardan birisi on bir ciltten oluşan *Tefsîru'l-Kur'ân* isimindeki tefsiridir. Dirayet ağırlıklı bir tefsir olan eseri Arap dili, belâgat, hadis, Kur'ân ilimleri, fıkıh ve kelam gibi temel İslam bilimleri alanında pek çok meseleyi içine almıştır. Tasavvufî yönüyle de bilinen müellifin yer yer işârî tefsir yaptığı görülmektedir. Ona göre zâhirî tefsir akla hitap ederken, işârî tefsir kalbe hitap etmektedir. Mutasavvıfların derin düşünce sonucunda keşf ve ilham yoluyla âyetlere verdikleri anlamları ifade eden işârî tefsirin temel amacı, okuyucunun söz konusu âyetten ibret almasıdır. Nitekim Karamânî de bu amacı taşımaktadır. O ele aldığı âyetlerin önce zâhirî, ardından da işârî tefsirine değinmektedir. İşârî tefsirde kendi düşüncesi yanında meşhur mutasavvıfların veya âriflerin sözlerine başvurmaktadır. Bu makaledeki amaç, Osmanlı müfessirlerinden Karamânî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde âyetlere verdiği işârî anlamları tespit edip değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Karamânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Mutasavvıf, İşârî Tefsir.

Giriş

Tefsir usûlü ve tarihi ile ilgili yazdıklarıyla kendisine oldukça müracaat edilen Zehebî (ö. 1977), işârî tefsiri tasavvuf ehline zâhir olan gizli işaretler gereğince âyetleri zâhiri dışında te'vil etmek olarak tanımlar.¹ Bu genel tanımdan ilk bakışta, seyr-i sülûk yoluna giren her kimsenin/sûfînin işârî tefsir yapabileceği gibi hatalı bir anlam çıkarılabilir. Ama kanaatimize göre Zehebî, burada seyr-i sülûkte belli bir seviyeye gelmiş ve âlim olan tasavvuf ehline işaret eder. Nitekim kabul görmüş bir işârî tefsir böyle olmalıdır. Zira âyetin zâhirini bilip amel eden, sonrasında ise âyet hakkında derin düşünen ve bu düşünce sonucunda kalbine ilham gelerek âyeti te'vil eden kişi mutasavvıf müfessir olabilir. İşârî tefsir yapan âlimlerin geneli aynı zamanda ya mutasavvıftır ya da tasavvufu bağı olan kişilerdir. Nitekim araştırmamıza konu olan müfessir Karamânî de böyle bir âlimdir.

İşârî tefsirde müfessir dile getirdiklerinin âyetten kastedilenin tamamı olduğunu düşünmez; aksine o âyetin başka manalara da gelebileceğini ifade etmektedir. Âlimler sahih bir işârî tefsirin iki temel şartı taşıması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunlardan ilki, işârî tefsir Kur'ân nazımının zâhirine uygun olmalı; ikincisi ise işârî tefsire aykırı şer'î ve aklî bir delil bulunmamalıdır.² Şayet bir işârî tefsir bu şartları sağlamışsa âlimler tarafından kabul edilmiştir.³

Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinden yıkılışına kadar halk arasında işârî tefsire rağbet artmıştır. Bu nedenle Osmanlı âlimleri tarafından işârî tefsir ölçüleri içerisinde değerlendirilebilecek birçok tefsir yazılmıştır.⁴ Bunlardan birisi de Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'nin tefsiridir.

1. Karamânî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Tasavvufî Yönü

Doğum tarihi bilinmeyen Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî⁵ Lârende'de (Karaman) dünyaya gelmiş, memleketinde başladığı tahsilini İstanbul'da tamamlayarak hocası Pîrî

¹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *İlmü't-tefsîr* (b.y: Dârü'l-Meârif, ts), 71.

² Zehebî, *İlmü't-tefsîr*, 71; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *Tefsîr Tarihi*, çev. Aydın Temizer-Bünyamin Açıkalinç-Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), 2/485.

³ Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 347.

⁴ Yıldız, Mehmet, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'ân'a İşârî Yaklaşımlar; Cemâl-i Halvetî Örneği" *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, ed. Mehmet Fatih Gökçek. (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 543.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, sad. Abdulaziz Hatip (İstanbul: Semerkand, 2014), 2/259; Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 157.

Paşazâde'den müderrislik icâzetnâmesini almıştır.⁶ Kaynaklara göre amelde Hanefî mezhebine mensup müfessirin, ömrü boyunca farz namazlarını cemaatle kıldığı, ilmiyle âmil, takvalı ve fazilet sahibi bir zat olduğu belirtilmiştir. Hem zâhirî hem de bâtınî ilimleri topladığı belirtilen Karamânî, önce günlük 15 akçe maaşa kanaat getirerek haftanın birçok gününde Fatih Camii'nde tefsir ve hadis okutmuş, cuma günleri de İstanbul'daki Hırka-i Şerif Camii'nin yanında inşa edilen, ancak günümüzde mevcut olmayan Ahaveyn Mescidi'nde vaaz etmiştir. Bu sayede onun tefsirinin yanı sıra vaaz ve irşatlarından da pek çok insan istifade vermiştir.⁷ Bir süre sonra memleketi Karaman'a dönmüş, burada Halvetî şeyhi Şeyh Cemâlüddin Efendi'nin hizmetine girmiş, ondan hilafet almış ve insanları irşad etmeye başlamıştır. Ancak bir süre sonra yalnızlığı tercih ederek kendisini ibadete, okumaya ve eser telif etmeye adanmış müellif, 971/1564 senesinde Karaman'da vefat etmiştir.⁸

Taşköprizâde'nin (ö. 968/1561) *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye* adlı tabakâtına bir zeyl yazan ve eserinde 1558-1634 yılları arasında yaşamış şeyh, âlim ve şairlerin hâl tercümelerini anlatan Nev'îzâde Atâyî (ö. 1045/1635), Karamânî'nin Kur'ân ilimlerine vakıf büyük müfessirlerden sayıldığını ve tefsirinin çok kıymetli olduğunu ifade eder. Atâyî, Karamânî'ye tasavvufî meşrebi sorulduğunda "Halvetîyiz, rakkâs değiliz" diye cevap verdiğini nakleder.⁹

Karamânî'nin tefsirinin ismi konusunda her ne kadar farklı söylemler mevcutsa da *Keşfü'z-zünûn'da Tefsîru'l-Kur'ân*¹⁰ adında zikredilmesi tarafımızca esas ölçüt kabul edilmiştir. On bir ciltten oluşan bu eser, ilk bakışta gerek "قَوْلُهُ" gerek "قَالَ الرَّمُضَرِيُّ" gibi ifadeleriyle bir şerh görüntüsü verse de bu çıkarım doğru değildir. Zira hem Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) hem de ondan sonra gelen tabakât yazarları bu eserin müstakil bir tefsir olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹ Karamânî'nin Zemahşerî'yi (ö. 538/1144) ya da Beyzâvî'yi (ö. 685/1286) şerh etmenin dışında kelimelerin lügat manalarına, iştikakına, belâgattaki konumlarına, kıraat vecihlerine, Kur'ân ilimlerine, itikadî-fikhî-tasavvufî konulara değinerek âyetleri tefsir etmesi onun özgün bir tefsir yazdığına delildir.

2. Tefsîru'l-Kur'ân

Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'ye ait olan *Tefsîru'l-Kur'ân*, tamamı henüz tahkik edilmemiş yazma bir tefsirdir. Mevcut nüshaları Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi'nde,¹² Süleymaniye Kütüphanesi'nde¹³ ve Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi'nde¹⁴ bulunmaktadır.

Karamânî, telif ettiği *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde Hz. Peygamber (s.a.s.), sahâbe, tâbiîn ve etbâü't-tâbiînden gelen nakillere sıklıkla yer verir. Bu bakımdan onun tefsiri rivayet tefsirinin bütün şartlarını sağlar. Ancak tefsirde çeşitli görüş, ilim ve tartışmaları ele almasından hareketle eserin rivayetten ziyade dirayet yönü öne çıkan bir tefsir olduğu söylenebilir. Bu yüzden *Tefsîru'l-Kur'ân*'ın dirayet tefsir literatürüne ilave edilmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte müfessirin bir Halvetî şeyhi olması ve eserinde tasavvufî tefsirler yapması, *Tefsîru'l-Kur'ân*'ın işârî tefsir olarak da bilinebileceğine delildir.

İşârî tefsirden bahsederken kısaca tasavvuftan söz etmek yerinde olacaktır. Tasavvuf İslâm'daki manevî hayatın ve ahlâkî değerlerin adıdır. Tasavvuf hareketinin izleri Hz. Peygamber (s.a.s.), sahâbe ve tâbiînin yaşantısında bulunmakla birlikte müstakil bir ilim

⁶ Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, (İstanbul: Elma Basım ve Yayın, 2017), 337.

⁷ Demir, *XIII.-XVI. yy. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 157-158.

⁸ Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik*, 337.

⁹ Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik*, 337-338.

¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, tsh. Muhammed Şerefüddin (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsîl-'Arabî, 1941), 1/456.

¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/456; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, 161; Mesut Kaya, "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı-Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği-" *Marife* 15/1 (Yaz 2015), 19.

¹² Eser Kılıç Ali Paşa nüshasının 477-492 numaralarında bulunmaktadır.

¹³ Eser Carullah nüshasının 109-117 numaralarında bulunmaktadır.

¹⁴ Eserin demirbaş numarası 21 Hk 338'dir.

hâlinde değildi. Nitekim fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm gibi ilimler de sahâbe zamanında yoktu. Bunlar, hicri üçüncü asırda müstakil bir ilim hâline gelip bu konularda eserler telif edilmiştir. Bu bakımdan tasavvufu bidat kabul etmek son derece hatalıdır. Çünkü aynı husus diğer İslâmî ilimler için de iddia edilebilir.¹⁵ Öte yandan İslâm toplumu rûhî ve manevî değerlerinin büyük bir kısmını elde etmek için tasavvuf ilmine muhtaçtır. Zira bu ilim, İslâm dininin tazelik, canlılık ve heyecan ile gönüllerde yaşamasına vesiledir.¹⁶ Söz konusu heyecanı kendi gönlünde yaşayıp başka gönüllerin de yaşamasına vesile olan kişiler ise mutasavvıflardır. Mutasavvıflar yaşadıkları manevi hâller sonucu Kur'ân âyetlerinden birtakım manalar çıkarırlar. İlk anda akla gelmeyip, tefekkürle ve âyetin işaretinden kalbe doğan bu manalara işârî tefsir denir.¹⁷

Sûflerin kalbine gelen manaların tefsirde kabul edilip edilmemesi belli şartlara bağlıdır. İşârî tefsirin Kur'ân'ın nazmındaki zâhirî mana ile çelişmemesi, muradı ilâhînin sadece işârî manadan ibaret olduğunun iddia edilmemesi, âyetlerdeki gramer kurallarına riayet edilmesi, ilgili yorumların şerî bir delil ile desteklenerek herhangi bir şerî veya aklî bir çelişkiye imkân verilmemesi işârî tefsirin kabul şartları olarak belirtilmiştir. Bu şartları sağlamayan bir tefsir, mezzum ilimlerin arasına katılır ve dinde ne kaynak ne de irfan olarak kabul edilir.¹⁸ Bu nedenle işârî tefsirde en önemli ve esas madde Kur'ân'ın zâhirî anlamıyla çelişmemesidir.

İslâm tarihinin her döneminde adı anılan işârî tefsir, Osmanlı toplumunda özellikle Karamânî'nin de içinde yaşadığı yükselme devrinden yıkılışına kadar halk arasında revaç bulmuştur.¹⁹ Bu dönemde özellikle mutasavvıf âlimler rağbet görmüş ve halk onların tercih etmiştir.²⁰ Karamânî'nin bu âlimlerden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira eseri, onun zâhirî ve bâtınî ilimlerin pek çoğunu bildiğini gösterir. Karamânî'nin işârî tefsire bu kadar önem vermesinin sebebi gerek öğrencilerin gerek halkın böyle bir tefsirin varlığından haberdar olup ibret almalarını istemesidir. Nitekim işârî tefsire dair zikrettiği örnekler bu isteğini belli etmektedir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi *Tefsîru'l-Kur'ân*, sadece bir işârî tefsir değildir. Zira Karamânî âyetlerin önce zâhirî manalarından bahseder. Bu bağlamda öncelikle sûrenin ismini, Mekkî-Medenîliğini, âyet sayısını, âyetlerin münasebetini ve kısaca sûrenin içerdiği temel konuları ifade eder. Ardından ele aldığı âyetlerle bağlantılı olan Kur'ân ilimlerini, itikâdî ve fikhî meseleleri zikreder. Bütün bunları yaparken en başta Hz. Peygamber (s.a.s.), sahabe veya tâbiînden gelen nakillere yer verir; sonrasında ise meşhur ve özellikle Ehl-i sünnet âlimlerinin görüşlerine işaret eder. En sonunda da bütün bu zikredilenlerin ana fikri kabilinden âyetin kastının gönüllerde yer etmesini sağlamak amacıyla işârî tefsire değinir. Karamânî'nin tefsir yaparken uyguladığı metot istisnalar olmakla birlikte bu şekildedir. Konuyla ilgili olarak Karamânî'nin tefsir metodunun istisnalarından birisi her âyetin sonunda işârî tefsire değinmemesidir. Çoğunlukla âyetin tefsirinin bitiminde yer verdiği bu tefsir yorumları, bazen âyetin baş bazen de orta kısmında görülür. Bu yüzden *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Hakâiku't-Tefsîr* eseri gibi bütüncül bir işârî tefsir değildir.

Bir tefsirin işârî özelliği, müfessirin tasavvufa olan meyli, tefsirinde müracaat ettiği mutasavvıflar ve kullandığı cümleler gibi sebeplerle anlaşılmalıdır. *Tefsîru'l-Kur'ân* bu sebeplerin tamamını kendinde toplamaktadır. Zira müfessirin kendi cümlesi ile de sabit olan

¹⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef/Kelam/Tasavvuf/Felsefe* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 109.

¹⁶ Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, 148.

¹⁷ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 19.

¹⁸ Muhammed Abdül-Azîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemrelî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995), 2/68.

¹⁹ Abdulhamit Birışık, "Tefsir", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/287.

²⁰ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/114.

tasavvufa meyli âşikârdır. Öte yandan tefsirinde kullandığı işârî üslupla birçok mutasavvıfın sözlerinden de istifade etmektedir.

Karamânî'nin isimlerini zikrederek, çeşitli konularda görüşlerine yer verip atıfta bulunduğu meşhur mutasavvıflar Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896),²¹ Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908),²² Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909),²³ Ebü Bekr eş-Şiblî (ö. 334/946),²⁴ Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072),²⁵ İmam Gazzâlî (ö. 505/1111),²⁶ Cemâleddîn İshak el-Karamânî (ö. 933/1527) gibi zâtlardır.²⁷ Bu isimlerin dışında belli bir isim zikretmeden sadece âriflerin,²⁸ hakikat²⁹ ve işaret ehlinin³⁰ sözlerine de yer verir. Üstelik onun işârî tefsirinin büyük bölümünü bu sadette naklettikleri oluşturur. İsim vermeden ârifler veya ehl-i hakk diye nakillerde bulunmak yalnız Karamânî'de değil ondan önce ve sonraki birçok müfessirde de görülen bir durumdur.³¹ Ayrıca çok az olmakla birlikte müfessirin kendi ifadeleriyle³² de işârî tefsir yapması dikkate değerdir.

Tefsîru'l-Kur'ân'da görüldüğü üzere Karamânî işârî tefsirin tarihini sahâbeye kadar vardırı. Bu kanaate bizi yönlendiren sebep müellifin Mâide sûresi üçüncü âyet hakkında zikrettikleridir. O Mâide sûresinin *الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي* "*Bugün dininizi kemâle erdirdim ve üzerinize olan nimetimi tamamladım*"³³ âyeti inince Hz. Ömer'in bu âyetten artık dinde eksik bir şeyin kalmadığını anladığı için ağladığından bahseder. Nitekim bu âyetin inmesinden yaklaşık seksen iki gün sonra Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat etmiştir.³⁴

Hz. Ömer'in söz konusu âyet hakkında yaptığı yorumun zâhir olmadığı açıktır. Onun kalbinde âyetin zâhirî anlamına ek olarak bir diğer mana da ortaya çıkar. Bu mana onun gönlüne düşen işaretten başka bir şey değildir ve bu işaretin ön görülüp açığa çıkartılması ise işârî tefsirdir. Karamânî'nin bu örneği eserinde zikretmesinin sebebi işârî tefsirin sahâbe tarafından da yapıldığını göstererek geçerliliğini kanıtlamaktır. Zira sahâbenin yaptığı bir amel sonraki nesiller için büyük bir örnek teşkil etmesinin yanı sıra vazgeçilmez bir kaynaktır.

2.1. *Tefsîru'l-Kur'ân*'dan İşârî Tefsir Örnekleri

Osmanlı müfessirlerinden Karamânî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eserinde zikrettiği tefsirlerde dikkat çekici en önemli husus âyetteki harflere veya âyetin tamamına yönelik değindiği işârî yorumlardır.

2.1.1. Harflerle İlgili Tefsirler

Karamânî, Kur'ân'daki bazı harflerin derin manalar taşıdığını düşünür ve bu manalara ibret alınması amacıyla işaret eder. Ayrıca bu konudaki mutasavvıfların sözlerine de yer verir.

Müfessir, Bakara sûresinin ilk âyeti olan *ال* deki "*Elif*"i tefsir ederken şunları söyler: Elif, kendisinde istivâyı (*harflere hâkimiyet*) ve intisâbı (*harflerin kendisine olan biatı*) barındıran mahreç harfidir. *Diğer harfler ona bitişirken; o hiçbir harfe bitişmez.* O noktalardan ve

²¹ Ahmed b. Mahmud el-Asam el-Karamânî el-Lârendî, *Tefsîru'l-Karamânî*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Nüshası, 109), 50b.

²² Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 50b.

²³ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 113), 174b.

²⁴ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 50b.

²⁵ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 111), 53a.

²⁶ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 107a.

²⁷ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 212a. Bu zat, Karamânî'nin şeyhidir. Bkz. Demir, *XIII.-XVI.y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 158.

²⁸ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 103b.

²⁹ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 47b.

³⁰ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 111), 26b.

³¹ Vehbi Karakaş, "Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî*'sinde İşârî Tefsir", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 13/2 (Temmuz-Aralık 2013), 185.

³² Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 47b.

³³ el-Mâide 5/3.

³⁴ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 111), 24b.

harekelerden arınmış, mekânlarla ihtiyaç duymayan bir harftir. Eğer bir kul da elif gibi sâbık/öncü olmak isterse hem dışında hem de içinde istikamet üzere olsun. İnsanlardan uzak durup, *dünyalık* mekânlardan yüz çevirerek Allah'a yönelsin.³⁵ Burada zikredilenler Karamânî'nin tasavvufufla olan bağlantısını göstermeye kâfidir. Zira kullanmış olduğu istivâ, intisap, tecerrüt, tebettül³⁶ gibi kavramlar tasavvufun terimlerindenendir.³⁷ Öte yandan müfessir harflerde bulunan hareke ve nokta gibi işaretleri dünyalık işlere benzetmekte ve bunlardan ne kadar uzak kalınırsa Allah'a yönelmenin de o kadar artacağını vurgulamaktadır. O elif harfini bütün harflerin efendisi ve öncüsü olarak kabul etmektedir. İnsanın da tıpkı elif gibi malayani işlerden ve dünyaya onu meylettirecek kişilerden uzak durması gerektiğini ifade etmektedir. Bunu yaptığı müddetçe insanın Allah'a daha çok yaklaşacağını ve öncü kullardan olacağını bildirmektedir. Müfessirin elif harfi ile ilgili bu açıklamaları tasavvufun bir başka terimi olan riyâzet³⁸ ile de doğru orantılıdır.

Müfessir, Meryem sûresinin ilk âyetinde³⁹ geçen hurûf-u mukattaayî âriflerin sözüyle açıklamaktadır. Buna göre ك (kâf), kitâbet manasında Allah'ın rahmetini ve merhametini kendi nefesine yazmasına, ه (hâ), hidayet manasında müminlerin Allah'ı bilerek hidayete ermesine, ي (yâ), yüsür (kolaylık) manasında zorluktan sonra kolaylık nimetine, ع ('ayn), ilim manasında Allah'ın yarattıklarının gizli-açık, az-çok her hallerini bilmesine, ص (sâd), ise sâdik manasında Allah'ın vaadine sâdik olmasına işaret etmektedir.⁴⁰

Hurûf-u mukattaa ile başlayan sûrelerden biri olan Tâhâ sûresinin başında geçen طه kelimesinin Zemahşerî'den (ö. 538/1144) nakille Yemen dilinde "Ey adam!" anlamına geldiğini⁴¹ söyleyen Karamânî, müfessirlerin çoğunun bu görüşü kabul ettiğini ayrıca "Ey adam!" ile hitap edilenin Hz. Peygamber (s.a.s.) olduğu konusunda herhangi bir şüphenin bulunmadığını ifade eder.⁴² O halde müfessire göre Tâhâ ile kastedilen Hz. Peygamber'dir (s.a.s.).

Karamânî, Yâsîn suresinin başındaki يس harfleri hakkında ise şu ifadelerle yer verir: Abdullah b. Abbâs'tan nakledildiğine göre يس Tay lehçesinde "Ey insan!" anlamına gelir. Ayrıca Muhammed b. Hanefiyye'den gelen bir rivayete göre bu ifade ile Hz. Peygamber'e (s.a.s.) hitap edilmiş ve "Yâ Muhammed!" anlamındadır.⁴³ Câfer es-Sâdik (ö. 148/765) da bu harflerle Hz. Peygamber'in kastedildiğini söyleyerek bunun "Yâ Seyyid!" manasına geldiğini ifade eder.⁴⁴ Kanaatimizce Karamânî'nin bu nakillere yer vermesinin sebebi, Yâsîn harfleri ile Hz. Peygamber'in (s.a.s.) kastedildiğine işaret etmesidir. Ayrıca o bütün bunlara ek olarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Allah Kur'ân'da benim ismimi yedi kere zikretti: Muhammed, Ahmed, Tâhâ, Yâsîn, Müzzemmil, Müddessir ve Abdullah"⁴⁵ şeklindeki hadisini de delil olarak

³⁵ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 50a.

³⁶ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 50a.

³⁷ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, ts.), 281, 514.

³⁸ Nefsin beden ve dünyaya yönelik arzularını kırmak, bunları etkisizleştirerek nefsi aklın ve dinin tespit ettiği sınırlar içinde tutmaya riyâzet denir. Süleyman Uludağ, "Riyâzet", *DİA*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008). 35/143.

³⁹ "كَيْبُصْنَ" Meryem 19/1.

⁴⁰ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 112), 252a.

⁴¹ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâiki gavâmidî't-tenzîli ve uyûni'l-ekâvili fi vucûhî'te'vîl*, thk. Âdil Ahmed - Ali Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Ubeykân, 1998), 4/64.

⁴² Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 113), 84a.

⁴³ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 115), 278b.

⁴⁴ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 115), 279a.

⁴⁵ Bu hadis kütüb-i tisa'da geçmemektedir. Mâverdî (ö. 450/1058) tefsirinde bu hadis Hz. Ali'den nakledildiğini ifade etse de Kurtubî (ö. 671/1273) sahih olmadığını dile getirmektedir. Bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, thk. Abdulkasûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, ts.) 5/5; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferhel-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 17/409.

getirmektedir.⁴⁶ Müellifin isnadın sahihliğine bakmaksızın rivayetlere yer vermesi, onun daha ziyade anlama odaklandığını göstermektedir.

Karamânî ح harfleri ile başlayan sûrelerden biri olan Fussilet sûresinin ilk âyetini tefsir ederken işaret ehli dediği mutasavvıfların görüşlerine yer verir. Buna göre hâ ve mîm üç manaya gelir. İlki, bu ifade “İşte bu kitap habîb-i a'zam'dan mahbûb-u a'zam'ına indirilen bir kitaptır” manasına gelerek kitabı gönderen ile kendisine kitap gönderilen zâtın büyüklüğüne işaret eder. İkincisi, bu harflerin kasem ifade ettiği ve “Şerefime ve zatıma yemin olsun ki bu kitap rahmet ve ikramla sana ve ümmetine indirilmiştir” manasını taşıdığı belirtilir. Üçüncüsü ise bu harflerin Allah'ın olan ve olacak her şeyi Levh-i mahfûz'da yazdığını ifade ettiği söylenir. Bazı âlimlere göre ise hâ hikmeti, mîm ise minneti ifade eder. Buna göre Allah kullarına hikmetleri indirerek onlara ihsanda bulunur.⁴⁷

Kâf sûresinin hurûf-u mukattaa ile başlayan “Kâf”⁴⁸ âyetinin manası konusunda da çeşitli görüşlere yer veren Karamânî, son olarak kâf âyetinin kâf ile başlayan ya da içinde kâf harfi olan kelimelerin manasına işaret ettiğini belirtir. Zira bu sûreyi tefsir ederken en başta âlimlerin çoğunun alfabe harflerinin tek başına da kendileri ile oluşturulan sözcüklere yönelik manalar taşıdığına dair görüş birliğinde olduklarını ifade eder.⁴⁹ Ayrıca bununla ilgili olarak Muhammed b. Ka'b'ın (ö. 108/726) kâf'ın Kadîm, Kâdir, Kâhir, Karîb, Kâbid gibi Allah'ın kâf harfiyle başlayan isimlerine işaret ettiğini dair görüşünü nakleder.⁵⁰

Karamânî, Allah'ın kullarına hitap şekillerini inceleyen Kur'an ilimlerinden hitâbü'l-Kur'an ilminin⁵¹ kapsamında irdelenen harflerin manası konusunda meşhur ulûm'ul-Kur'an eserleri müelliflerinden farklı görüş nakletmektedir. Bu farklı görüşler, kuşkusuz Karamânî'nin tasavvufa olan meylinde kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda onun söz konusu harflerin bazısına verdiği anlamları şu şekilde serdedebiliriz:

يا أَيُّهَا النَّاسُ *Ey insanlar*⁵² âyetindeki يَا kudreti ifade eden nidadır, يُي yaratılan varlıklara işaret eder. هَا ise mâsiyetten/günahlardan kaçınılmasını hatırlatan harftir.⁵³

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ *Ey Nebi* âyetindeki يَا rahmeti ve merhameti ifade eden nidadır. أَيُّ peygamberlik görevine işaret eder. هَا ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şefaatine bir hatırlatmadır.⁵⁴

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا *Ey iman edenler* âyetindeki يَا yakınlığı ifade eden nidadır. أَيُّ müminlerin bağışlanmasına işaret eder. هَا ise müminlerin gaflette olmamaları için bir uyarıdır.⁵⁵

يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ *Ey kâfirler* âyetindeki يَا lanete uğramayı ifade eder. أَيُّ kâfirlerin helâk olmalarına işaretettir. هَا ise kâfirlere karşı delil getiren bir harftir.⁵⁶

Müfessir Karamânî, tefsirinde harfleri tek tek açıklamaktan ziyade onların sayısına da dikkat çekmektedir. Yani bir âyette bulunan cümle kaç harften oluşur ve bu sayı ile cümlenin irtibatı nedir ve sayı ile ne kastedilir gibi sorular hakkında bazı işârî manalara yer vermektedir. Bu bağlamda Fâtiha sûresinin başında geçen الحمد لله “Bütün hamdler Allah'a mahsustur”⁵⁷ cümlesindeki harflerin adedinin sekiz olduğunu ve cennetin de sekiz kapısı

⁴⁶ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 115), 278b-279a.

⁴⁷ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 116), 44a.

⁴⁸ el-Kâf 50/1.

⁴⁹ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 117), 113b.

⁵⁰ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 117), 114a.

⁵¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Merkezü'd-Dirâsâtîl-Kur'âniyye, (ts.), 4/1494.

⁵² Karamânî, Bakara sûresinin *Ey insanlar* diye başlayan 21. âyetini tefsir ederken Kur'an'da “Ey” ile başlayan çeşitli hitaplara değinmiştir. Ancak ilgili âyetlerin sadece hitap ile muhatabını zikrettiği için burada âyet numaralarını vermedik. Bkz. Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 139a-b.

⁵³ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 139a.

⁵⁴ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 139a.

⁵⁵ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 139b.

⁵⁶ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 139b.

⁵⁷ el-Fâtiha 1/2.

bulduğunu; o hâlde temiz bir kalple bu zikri söyleyen kimsenin cennetin sekiz kapısından gireceğini⁵⁸ ifade eden müfessîr, söz konusu yorumuyla bu zikrin önemine dikkat çekmek istemekte, tıpkı namaz gibi Allah'a hamd etmenin de cennetin anahtarı olduğunu îâmâ etmektedir.

2.1.2. Âyetlerin Bütünüyle İlgili Tefsîrler

Karamânî bütün Kur'ân'ın özeti olduğunu belirttiği Fâtiha sûresi hakkında birçok işârî tefsîre değinmektedir. Onun dile getirdiği yorumlardan bir kısmı şu şekildedir: *الْحَمْدُ لِلَّهِ* "Bütün hamdler Allah'a mahsustur"⁵⁹ cümlesi Allah'ın zâtının varlığına, birliğine ve O'nun kemâl sıfatlarla vasfedilmesine, رَبِّ الْعَالَمِينَ "Âlemlerin Rabbi" bütün varlıkların başlangıcı olduğuna, مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ "Din gününün sahibi"⁶⁰ âhirete, Allah'a hamd ederek salih amel işleyenlerin mükâfata; Allah'tan yüz çevirip kusur işleyenlerin ise azapla vadedildiğine, وَإِلَّاكَ نَسْتَعِينُ "Ancak senden yardım dileriz"⁶¹ cümlesi ihlâslı kulların Allah'tan yardım istemeleri gerektiğine, إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ "Bizi dosdoğru yola ilet"⁶² cümlesi ise ihlâslı kulların yanlış yollardan sakınarak her zaman terakkî talep etmeleri gerektiğine işâret etmektedir.⁶³

Bakara sûresinin فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ "Onların kalplerinde bir hastalık vardır"⁶⁴ âyetindeki kalbin hastalığını İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâu 'ulûmid'd-dîn* adlı eserinden istifade ederek tefsîr eder.⁶⁵ Buna göre;

Her uzuv, kendine has olan bir fiili yapmak üzere yaratılmıştır. O hâlde bir uzvun hastalığı yaratıldığı fiili yapmasına engel olan bir şeyin meydana gelmesiyle ortaya çıkar. Meselâ ellerin hastalığı tutamamak; gözlerin hastalığı görememektir. Kalbin hastalığı da tıpkı diğer uzuvlar gibi yaratılmasına sebep olan fiili yapamama hâlidir. Kalbin fiilleri ise ilim, hikmet, marifet, Allah sevgisi, Allah'a ibadet etmek, O'nu zikretmekten lezzet duymak gibi fiillerdir. Her uzvun bir faydası vardır; kalbin faydası da hikmet ve marifettir. İnsanı hayvandan ayırt eden en önemli şey eşyanın hakikatini ve onu yaratan Allah Teâlâ'yı bilmesidir. Eğer insan her şeyi bilir ama Allah'ı bilmezse sanki hiçbir şeyi bilmiyormuş gibidir. Bilmenin (marifetin) alâmeti ise muhabbetir. Kim Allah'ı bilirse Allah'a muhabbet duyar. Muhabbetin alâmeti ise dünyayı ve dünya dışında sevilen şeyleri Allah'a tercih etmektir. Kimde Allah'tan daha sevgili bir şey bulunursa onun kalbi hastadır.⁶⁶

Müfessîr *فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَدَادًا* "Allah'a ortaklar koşmayın"⁶⁷ âyetindeki ortakların ne olduğu konusunda ilk sûfilerden olan Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/986) işârî tefsîrine değinmektedir. Ona göre bu âyet ile kastedilen "Allah'ın zıtlarını/karşıtlarını ona ortak koşmayın. Allah'ın en büyük zıddı/karşıtı ise kötülüğü çokça emreden nefs-i emmâredir."⁶⁸

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُذَبَّحُوا بِقَرَّةٍ "Muhakkak ki Allah size bir sığır kurban etmenizi emreder"⁶⁹ âyetinin zâhirî tefsîrini bitiren Karamânî, "Bu âyette şuna da işâret vardır"⁷⁰ diyerek âyetin işârî tefsîrine geçmektedir. Ona göre Allah Teâlâ bu âyetle insanların hayvânî nefslerini kurban

⁵⁸ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 26a.

⁵⁹ el-Fâtiha 1/2.

⁶⁰ el-Fâtiha 1/4.

⁶¹ el-Fâtiha 1/5.

⁶² el-Fâtiha 1/6.

⁶³ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 47b.

⁶⁴ el-Bakara 2/10.

⁶⁵ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 107a.

⁶⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, thk. Ebû'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1982), 3/62.

⁶⁷ el-Bakara 2/22.

⁶⁸ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 150b.

⁶⁹ el-Bakara 2/67.

⁷⁰ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 249a.

etmelerini ister. Çünkü nefsin kurban edilmesinde kalbin ve ruhun hayatı vardır. O kurban edilirse ancak ruh hayat bulabilir. Bu ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Biz en küçük cihattan en büyük cihada dönüyoruz"⁷¹ diye işaret ettiği nefisle mücadeledir. Buna göre nefisle mücadele etmek ve onu yenmeye çalışmak Allah katında en büyük cihattır.⁷² Bu bağlamda Karamânî bir sonraki *هَٰذَا بَيْنَ يَدَيْكَ* "O ne genç ne de yaşlı bir sığırdır. Bunların arasında bir ineştir"⁷³ âyetinde de nefis özelinde işârî tefsire devam etmektedir. O, *حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَبَلَغَ اَرْبَعِينَ سَنَةً* "Ne zaman ki o olgunluğa ulaşıp kırk yaşına gelince"⁷⁴ âyetini ve "Tasavvuf kırktan sonradır"⁷⁵ sözünü delil kullanarak âyette nefsin kurban edilmesinin ne çok genç ne de çok yaşlılık zamanında doğru olacağına işaret etmektedir. Bu durumda nefis ne sarhoş olan gençlik ne de güçten düşen yaşlılık zamanında değil bunların arasında aklın tam kemâle erdiği bir zamanda kurban edilmelidir. O, nefsin kurban edilmesi gereken yaşın kırk olduğuna işaret etmektedir. Ona göre bu yaş hem bedeninin hem de zihnin tam müsait olduğu yaştır.⁷⁶

Karamânî *رَبِّمِمْ* "Rabbim söyle buyuruyor: O rengi bakanlara sürür veren sapsarı bir sığırdır"⁷⁷ âyetinin işârî tefsirinde ise sarı renge ve sürür kelimesine dikkat çekmiştir. O âyette geçen sarı renkten kastedilenin müşâhede talebinde bulunan riyâzet ehlinin yüzlerindeki sarılık olduğunu ifade etmiştir. Karamânî bu tefsirine şöyle devam eder: "Bu öyle bir sarılıktır ki süslü bir sarılıktır, kötü ve içinde kusur olan bir sarılık değildir. Ayrıca o bakanlara sürür verir. *سَيَمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ* "Onların nişâneleri secde izinden dolayı yüzlerindedir"⁷⁸ âyeti de buna işaret eder. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) 'Allah'ın veli kulları öyle insanlardır ki görüldüklerinde Allah'ı hatırlatır'⁷⁹ sözü de bunu destekler". Karamânî, nefsin kurban eden zâtların yüzlerinde insanların gözüne güzel görünen bir rengin belirdiğine ve bunun yalnız Allah tarafından verildiğine işaret etmiştir. Zikredilenlerden anlaşıldığı üzere Karamânî'ye göre bu âyet, nefsin Allah için kurban edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Karamânî, nefsi hayvana benzetererek onun yemek, içmek, uyumak gibi dünyasını ilgilendiren şeylerle anılmaktan sakınması; dolayısıyla bu tarz işlerden olabildiğince arınıp Allah'a yaklaşması gerektiğinden bahsetmiştir.⁸⁰

Mefâtihu'l-gayb âyeti⁸¹ olarak bilinen Lokmân sûresinin 34. âyetinin sonunda geçen Allah'ın Alîm ve Habîr⁸² isimlerinin işârî tefsiri hakkında Karamânî mutasavvıfların görüşlerine yer vermektedir. O irfan sahibi âlimlerin Allah'ın Alîm ismini şu şekilde tefsir ettiklerini belirtmektedir: Allah'ın ilimleri üçtür: Biri âm yani genel, biri de hâs yani özel ilimdir, biri de hâssü'l-hâs yani en has ve en özel olan ilimdir. Genel ilimler şeriatle ilgili ilimlerdir. Hâs ilim hakikat ilmidir. Hâssü'l-hâs olan ilim ise sır ilmidir ki bu da gayble ilgili ilimlerdir. "O gaybı bilendir. Rızî olduğu elçi hariç hiç kimseye gaybını bildirmez"⁸³ âyetinden dolayı sadece peygamberlerin, velilerin ve meleklerin muttali olduğu ilimler gayb

⁷¹ Beyhakî (ö. 458/1066) bu hadisin isnadının zayıf olduğunu belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *ez-Zühû'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1987), 165, (No. 374).

⁷² Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 249a.

⁷³ el-Bakara 2/68.

⁷⁴ el-Ahkâf 46/15.

⁷⁵ Kanaatimizce Karamânî burada tasavvuf yoluna girmeye niyetlenenin kırk gün halvette kalmasını kasteder. Zira ona göre kırk günü tamamlayan kimse yoluna devam edebilir.

⁷⁶ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 249a.

⁷⁷ el-Bakara 2/69.

⁷⁸ el-Fetih 48/29.

⁷⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsiri'l-me'sûr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2011), 4/371; Hadisin diğer rivayetleri için bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1998), "Züh'd", 4 (No. 4119).

⁸⁰ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 109), 2°1a.

⁸¹ "Kıyametin bilgisi sadece Allah katındadır. O yağmuru yağdırır ve rahimlerde olanı bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez. Allah her şeyi bilir ve her şeyden haberi vardır". (Lokmân 31/34).

⁸² Lokmân 31/34.

⁸³ Cin 72/26-27.

ilimlerinden biridir. Gayb ilimlerinden birisi de vardır ki bunlar sadece Allah'ın kendine has kıldığı ilimlerdir. Bu ilimlere ne mukarreb (Allah'ın huzuruna çok yakın) bir melek ne bir Nebî ne de bir Resul vâkıf olabilir. İşte bu ilim mefâtihu'l-gaybtır. Bunları yalnız Allah bilir. Müfessîr, bu konuda yine Lokmân sûresinin 34. âyetine işaret ederek kıyametin, yağmurun, anne karnında olan bebeğin bilgisini ve yarın kimin ne kazanacağını ve nerede öleceğini sadece Allah'ın bildiğini belirtmektedir.⁸⁴ Bize göre de bu âyetteki durum ve olayların bilgisi her ne kadar teknoloji veya herhangi bir metafiziksel bulgular ile tahmin edilse de bu bilgiler kesin bir kanaat taşımamaktadır. O hâlde bu âyet Allah'ın ilminin her türlü ilim ve bilgidan üstün olduğunu gösteren en önemli âyetlerden biridir.

Sonuç

Allah Teâlâ birçok âyetinde kullarını âyetleri üzerine düşünmeye davet eder. Bundan dolayı irfan sahibi âlimler tarafından âyetlerin keşf ve ilham yoluyla tefsir edilmesi manasına gelen işârî tefsir varlığını çok eskilere dayandırır. Nitekim bu tefsirin ilk örnekleri, sahabe zamanında karşımıza çıkar. Ancak İslâmiyet'in ilk dönemlerine kadar uzanan bu tefsirin kabul edilmesinin en önemli şartı âyetin zâhirî manasına aykırı olmamasıdır. Derin düşünmenin sonucunda ortaya çıktığı ileri sürülen işârî tefsir, kulların âyetlerden ibret almalarını ve bu bağlamda da Allah'a olan bağlılıklarının artmasını amaçlar. Bunların yanı sıra zâhirî tefsirin kulun aklına, işârî tefsirin ise gönlüne tesir ettiği belirtilir. O hâlde birçok mutasavvîf âlimi bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nde işârî tefsirin olmaması düşünülemez. Bu tefsirlerden biri de Karaman'da dünyaya gelip ilim tahsilini İstanbul'da tamamlayarak hem müderris hem de mutasavvîf bir âlim olan Ahmed b. Mahmûd el-Karamânî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eseridir. Karamânî, eserinde âyetlerin zâhirî tefsirini verdikten sonra işârî tefsirlerine değinerek âyetlerin anlamları üzerine düşünülmesini, ibret alınmasını ve tasavvufa göre amel edilmesini gerektiğini söyler.

Karamânî'nin işârî tefsiri, başvurduğu kaynaklar açısından üç bölümde değerlendirilebilir. Bunlardan biri âyetleri isim belirterek ilk sûfler başta olmak üzere meşhur mutasavvîfların sözleriyle tefsiri, diğeri isim belirtmeden ârif ve hakikat ehli dediği kimselerin sözleriyle tefsiri ve son olarak kendi düşünceleriyle tefsiridir. Bu bağlamda onun tefsirinde işârî yorumlara oldukça sık rastlanır. Öte yandan araştırma sonucunda onun işârî tefsirlerinde dinin temel konularına ters düşen herhangi bir yorumun olmadığını söyleyebiliriz. Ancak onun bu tefsirinin isnad konusunda zayıf olduğunu belirtmek gerekir. Zira Karamânî, bazen rivâyeti, râvîden daha çok önemser. Bunun sebebi, okuyucunun isnaddan ziyâde asıl manaya odaklanmasını sağlamaktır. İsnada dikkat etmemesi eleştiriye açık olsa da bu durum yalnız Karamânî'de görülen bir mesele değildir. Neticede işârî tefsir yazan müelliflerin büyük bir bölümü, manaya önem vermelerinden dolayı isnadı geri plânda tutarlar.

Kaynakça

- Atâyî, Nev'îzâde. *Hadâ'îku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şakâ'ik*. 2 Cilt. İstanbul: Elma Basım ve Yayın, 2017.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Dârü'l-Cinân, 1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. sad. Adbulaziz Hatip. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Birişık, Abdulhamit. "Tefsir". *DİA*. 40/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. tsh: Muhammed Şerefüddin. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941.
- Demir, Ziya. *XIII.-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

⁸⁴ Karamânî, *Tefsîr* (Carullah, 114), 505a.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. thk. Ebü'l-Fazl Abdurrahîm b. el-Hüseyn. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1982.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbni Mâce*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1998.
- Karakaş, Vehbi. "Âlûsî'nin *Rûhu'l-Meânî*'sinde İşârî Tefsir". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Temmuz-Aralık 2013), 173-188.
- Karamânî, Ahmed b. Mahmûd el-Asam. *Tefsîru'l-Karamânî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Nüshası, 109-117 Numaralar.
- Kaya, Mesut. "Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı-Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşerî Şerhi Örneği". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*. 15/1 (2015), 9-31.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l 'Uyûn*. thk. Abdumaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mennâu'l-Kattân. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış". *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. 1/91-160. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı Selef/Kelam/Tasavvuf/Felsefe*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 7. Basım, 2012.
- Uludağ, Süleyman. "Riyâzet". *DİA*. 35/143-144. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, ts.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 2011.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. ts.
- Yıldız, Mehmet. "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Kur'ân'a İşârî Yaklaşımlar; Cemâl-i Halvetî Örneği". *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*. ed. Mehmet Fatih Gökçek. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 536-545. 2014.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *İlmü't-tefsîr*. b.y: Dârü'l-Meârif, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *Tefsir Tarihi*, çev. Aydın Temizer-Bünyamin Açıkalin-Halil Aldemir. 3 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidî't-tenzîli ve uyûni'l-ekâvili fî vucâhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed - Ali Muhammed. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Zürkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Feyyâz Ahmed Zemrali. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1995.

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım / November 2022), 22-38

Kur'an'da Âhret İnancının Tesisi Bağlamında "Kellâ/كَلَّا" Edatının Geçtiği Âyetlerin İncelenmesi

Analyzing of the Verses Containing the Preposition "Kellâ/كَلَّا" in
the Context of the Establishment of Belief in the Hereafter in the
Qur'an

Ahmet Yürekli

Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Uludag University, Faculty of Theology, Basic Islamic Studies
Bursa, Turkey

yurekli19ay@gmail.com

orcid: 000-0002-0847-0379

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 01.08.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 15.11.2022
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Yürekli, Ahmet. Kur'an'da Âhret İnancının Tesisi Bağlamında "Kellâ/كَلَّا" Edatının Geçtiği
Âyetlerin İncelenmesi, Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2022), 22-38
Yürekli, Ahmet. Analyzing of the Verses Containing the Preposition "Kellâ/كَلَّا" in the Context
of the Establishment of Belief in the Hereafter in the Qur'an, Tafsir Journal 2/2 November
2022), 22-38

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>
Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Analyzing of the Verses (*ayat*) Containing the Preposition "Kellâ/كَلَّا" in the Context of the Establishment of Hereafter faith in the Qur'an

Abstract

The Quran is a divine book that Allah sent to us through the Prophet. The main purpose of this great book, which was sent as a guide to the believers and described as an unbreakable bond by Allah, is to increase the value of its addressees both materially and spiritually by guiding them to the truest and best. In this context, there are some principles in the Qur'an that will positively affect the worldly and otherworldly life of those who believe in it, especially the issues of faith, worship and morality. Therefore being the addressee of this divine book is a great blessing and a test for us as well. Muslims have responsibility to consider the word of Allah and act accordingly. Because from venerable Âdem to the divine messages given to some of the prophets who came and went up to the prophet venerable Muhammad, both as pages and as books, have a limited content in terms of scope and moreover these have not been able to save themselves from being distorted over time. Against this the Qur'an, besides having a rich content in terms of content, has the quality of the last perfect divine book that has been given the privilege of divine protection in terms of wording and meaning. The Quran, which contains the divine messages of the ages, has a style in make a lot of in few words and miraculous in context of words and meaning. Everyone who has faith believes that the Quran, which is the word of Allah, is neither deficient nor excessive in meaning and wording. Every surah, every verse and every word is appropriate and indispensable. Based on this fact and based on the importance of Quran's perfection, it is necessary to deal with each word, oath or emphasis throughout special attention. Regarding to this aspect, the expressions, oaths, repetitions and objection sentences used by Allah, the owner of divine speech, while conveying his message to the addressee are significant. In this context, the different reflections of the preposition "kella/كَلَّا", which is used in thirty-three different places in fifteen Makki suras in the Quran, has different meanings. This preposition in question, it is known that the aforementioned preposition is generally used in the Quran in the context of establishing tawhid and belief in the hereafter. In this article, the preposition "kella" in the Quran will be evaluated in terms of the establishment of belief in the hereafter.

Key Words: The preposition "Kella", Quran, Hereafter, Rejection.

Kur'an'da Âhret İnanıcının Tesisi Bağlamında "Kellâ/كَلَّا" Edatının Geçtiği Âyetlerin İncelenmesi*

Öz

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın Peygamber (s.a.s) aracılığıyla bizlere gönderdiği ilahi bir kitaptır. İnananlara hidayet rehberi olarak gönderilen ve Allah tarafından kopmaz bir bağ şeklinde vasfedilen bu Yüce Kitab'ın ana gayesi, muhataplarını en doğruya, en iyiye sevk ederek onların maddî ve manevî yönden değerini yükseltmektir. Bu çerçevede Kur'an'da başta iman, ibadet ve ahlak konuları olmak üzere ona inananların dünyevî ve uhrevî hayatına olumlu yönde etki edecek birtakım esaslar yer almaktadır. Dolayısıyla bu ilâhî kitaba muhatap olmak, büyük bir lütuf olduğu gibi aynı zamanda bizim için bir imtihan vesilesidir. Zira Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelip geçmiş peygamberlerden bazısına gerek sahife ve gerekse kitap olarak verilen ilâhî mesajlar, kapsam itibarıyla hem sınırlı bir muhteviyata sahip olmasının yanı sıra, hem de zaman içinde tahrife maruz kalmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Buna mukabil Kur'an-ı Kerim ise muhteva itibarıyla zengin bir içeriğe

* Bu makale 2018 tarihinde hazırladığımız "Kur'an'da Kellâ İle Başlayan Ayetlerin Tahlili" adlı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Ahmet Yürekli, Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

sahip olmasının yanında lafız ve mâna açısından ilâhî koruma ayrıcalığı kendisine verilmiş son mükemmel ilâhî kitap vasfına haizdir. Müslümanların bu anlamda Allah'ın kelâmını dikkate alma ve buna uygun davranma sorumlulukları vardır. Çağlar üstü ilâhî mesajları kendisinde barındıran Kur'ân, lafız ve mâna itibarıyla hem mu'ciz hem de mûciz bir üslûba sahiptir. İman sahibi herkes, Allah'ın kelâmı olan Kur'ân'ın, anlam ve lafız olarak fazla yahut eksik bırakılmamış olduğuna iman eder. Her bir sûre, her bir âyet ve her bir lafız yerli yerindedir ve olmazsa olmazdır. Bu hakikatten hareketle Kur'ân'daki bu kusursuzluğun önemine binaen her bir kelimeye, yemine veya vurguya ayrı bir önemle bakmak gerekmektedir. Bu yönüyle ilâhî kelâmın sahibi Allah'ın, mesajını muhataba ulaştırırken kullandığı ifadeler, yeminler, tekrarlar ve itiraz cümleleri gibi vs. önem arz etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de on beş Mekkî sûrenin otuz üç farklı yerinde geçmekte olan "kellâ/كَلَّا" edatının mâna itibarıyla farklı yansımaları söz konusudur. Bahse konu olan bu edatın içerik olarak Kur'ân'da genelde tevhit ve âhîret inancının tesisi bağlamında kullanıldığı bilinmektedir. Bu makalede âhîret inancının tesisi özelinde Kur'ân'daki "kellâ/كَلَّا" edatları incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kellâ Edatı, Kur'ân, Âhîret, Reddetme.

Giriş

Âhîret hayatı Kur'an'ın üzerinde önemle durduğu temel konularından birisi olup İslâm akaidinin Allah, peygamber ve âhîret şeklinde üç ana esasından birini teşkil etmektedir. Müslümanların hayatında çok önemli etkiye sahip olan âhîret hayatı ve ona iman, başta Mekke'de nazil olan âyetler olmak üzere Kur'an'ın bütün sûrelerinde doğrudan veya dolaylı olarak üzerinde durduğu konular arasında yer almaktadır. Kur'an'da âhîret konusu çeşitli şekillerde ve farklı bağlamlarda anlatılmaktadır.

Bu konu Allah'a imanla birlikte zikredildiği gibi, âhîreti inkâr edenlerin Allah'ı da inkâr ettikleri şeklinde bir çerçevede anlatılmaktadır.¹ Bu bağlamda birçok âyette gelir seviyesi yüksek, servet ve mevki sahibi mütekebbir karakterdeki insan tiplerine temas edilmekte ve bu inanların, dünya hayatının cazibesine, servetlerine, toplumdaki siyasî ve sosyal mevki ve nüfuzlarına güvenerek aldandıkları vurgulanmaktadır.² Ayrıca bazı âyetlerde ise âhîret inancını kabule yanaşmayan bu tiplerin, merhamet duygusundan yoksun ve kibirli yapıları öne çıkartılmakta ve bunlara dair psikolojik tahlillere yer verilmektedir.³

Müslümanların hayatına tesir etme ve şekillendirme anlamında çok önemli bir konuma sahip olan âhîret hayatı Kur'an-ı Kerim'de bütün yönleriyle anlatılmaktadır. Bu çerçevede ilgili âyetlerde âhîret hayatının bir önceki safhası anlamında insanın ölümü ve ruhunu teslim etmesi,⁴ kıyamet alametleri⁵ ve bu esnada evrende meydana gelen sıra dışı hadiseler canlı bir şekilde anlatılmaktadır.⁶ Bu bağlamda sûra üfürülerek⁷ dünya hayatının sona erip âhîret hayatının başlaması ve akabinde insanların yeniden diriltilerek kabirlerinden çıkartılıp⁸ mahşer yerine varmaları⁹ gibi ba's ve haşre dair sahnelere yer verilmektedir. Bununla beraber âhîret hayatının bir parçası olarak insanın hesaba

¹ Nisâ 4/38; er-Ra'd 13/5.

² el-Mü'minûn 23/33-38; en-Neml 27/1-5; el-Câsiye 45/34-35.

³ en-Nahl 16/22; el-Müddessir 74/43-47; el-Mutaffifîn 83/10-14; el-Mâûn 107/1-3.

⁴ el-Mü'minûn 23/99-100; el-Kıyâmet 75/26-30.

⁵ el-Enbiyâ 21/96; en-Neml 27/82; ed-Duhân 44/11-12; el-Kamer 54/1.

⁶ el-Hâkka 69/13-16; et-Tekvîr 81/1-6; et-Tekvîr 81/1-6.

⁷ Yâsîn 36/51, 53; ez-Zümer 39/68; el-Hâkka 69/13-16.

⁸ ez-Zümer 39/68; el-Meâric 70/43.

⁹ İbrâhîm 14/49-50; el-İsrâ 17/97-98; Meryem 19/68, 85-86; Tâhâ 20/102.

çekilmeleri¹⁰, o andaki karşılıklı konuşmaları, amel defterlerinin dağıtılması¹¹ ve neticede insanların gruplara ayrılarak Cennet ve Cehennem'e sevk edilme¹² süreçleri aynı şekilde canlı, hareketli ve ürkütücü bir üslupla ifade edilmektedir. Âhiret âleminin son safhası çerçevesinde Cennetliklere verilen nimetler¹³ ve günahkârlara müstahak görülen Cehennem azabı¹⁴ ayrıntılı olarak zikredilmektedir. Yine bu noktada Cennet ve Cehennemdekiler melekler tarafından yapılan hitaplar,¹⁵ Cennetliklerle Cehennemlikler arasında cereyan eden karşılıklı konuşmalar,¹⁶ Cennet ve Cehennem hayatının ebedî oluşları gibi meseleler,¹⁷ Kur'an'da geniş bir şekilde anlatılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'e vâkıf olan herkes bilir ki onun ihtiva ettiği her bir konu kendine özgü bir anlatım tarzıyla ifade edilmektedir. Bu çerçevede son ilahi kitabın lafız ve mâna uyumu, şüphesiz muhataplarının üzerinde önemli derecede bir etki bırakmaktadır. Tefsir kaynaklarında Kur'an'daki sûre ve âyetlerin Mekkî ve Medenî şeklinde bir ayrıma tâbi tutulması, söz konusu üslûbundaki özgünlüğün bir yansıması olarak görülebilir. Dolayısıyla Mekkî sûre ve âyetlerin lafız ve mâna haritasına bakıldığında daha çok inanç konularından ve özellikle müşriklerin itikat bağlamında çelişkili hallerinden sıkça bahsedildiği fark edilecektir. Yüce Allah Mekkî sûrelerde mesajlarını kısa, öz, yalın ve vurucu cümlelerle anlatırken kullandığı ifadeler dikkat çekmektedir. Özellikle bu sûrelerde tekrarlara sıkça yer verilmesi, cedel metodunun kullanılması, hurûf-ı mukatta'aların sûre başlarında zikredilmesi, yoğun bir şekilde yemin ifadelerine başvurulması gibi hususlar dikkat çekmektedir. Ayrıca Mekkî sûrelerde "kellâ/كَلَّا" edatının kullanılması, sair sûre ve âyetlerde pek rastlanılmayan bir ifade biçimi olarak kendini göstermektedir.

Bu yüce kitaptaki lafızlar ve bunların muhatap üzerindeki etkileyici gücü, bunları ilk defa duyan muhatapların tepkileri, sonraki muhatapların bu âyetlerle ilişkileri ve nihayet tefsir tarihi boyunca eser kaleme alanların bu âyetlerle ilgili görüşleri bizim için önem arz etmektedir. Bu anlamda her bir cümlenin, her bir kelimenin, hatta her bir harfin anlatım bütünlüğü içerisinde önemli bir yeri vardır. Kur'an-ı Kerim'de on beş Mekkî sûrenin otuz üç farklı yerinde geçmekte olan "kellâ/كَلَّا" edatı daha çok ahiret inancının tesisi ve yer yer de tevhit ilkesiyle alakalı olarak kullanılmaktadır. Ancak biz bu makalemizde daha ziyade âhiretle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz on iki farklı sûrede on yedi kez zikredilen "kellâ/كَلَّا" edatının kullanımlarına temas etmeye çalışacağız. Özellikle bu çalışmamızda söz konusu âyetlerdeki "kellâ/كَلَّا" edatının geçtiği âyetlerin öncesinde nelerden bahsedildiği, mezkûr edatın âyetteki işlevinin ne olduğu ve "kellâ/كَلَّا" edatından sonraki kısımda ise ne söylendiği gibi hususları göz önünde tutarak bu makalemizi şekillendirmeye çalışacağız.

Ayrıca bizim bu konudaki çalışmamızdan daha önce "Kur'an'da Kellâ/كَلَّا Edatı" adıyla Halil İbrahim Tanç tarafından bir makale kaleme alınmıştır.¹⁸ Söz konusu makale "kellâ/كَلَّا" edatının genel anlamlarını içeren ve bu çerçevede Kur'an'daki kullanımları üzerine daha ziyade lügavî ve gramatik yönü ön planda olan bir araştırma özelliği taşımaktadır. Biz bu çalışmamızda ise ilgili edatın nüzûl süreci doğrultusunda âhiret inancının tesisine olan rolünü tahlil etmeye çalışacağız. Kronolojik olarak ele alacağımız "kellâ/كَلَّا" edatının âhiret inancı bağlamında geçtiği Mekkî sûreleri incelerken, bu kronolojik

¹⁰ el-A'râf 7/6-9; el-İsrâ 17/13-14.

¹¹ el-İsrâ 17/13-14; el-Enbiyâ 21/94; Kâf 50/18; ez-Zuhruf 43/80.

¹² ez-Zümer 39/71-73.

¹³ Muhammed 47/15; el-Mutaffifin 83/25-26; es-Sâffât 37/45-47; el-Vâkıa 56/28-29.

¹⁴ el-Mürselât 77/32-33; el-A'râf 7/40-41; İbrâhim 14/50; el-Meâric 70/16.

¹⁵ ez-Zümer 39/71-74.

¹⁶ el-A'râf 7/44-45, 50.

¹⁷ el-Cinn 72/23; el-Ahzâb 33/65; en-Nisa 4/57; el-Maide 5/119; el-A'raf 7/36; et-Tevbe 9/22.

¹⁸ Halil İbrahim Tanç, "Kur'an'da Kellâ/كَلَّا Edatı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 42 (Aralık 2014).

tarihlendirmeyi İbn Darîs'in *Fezâilü'l-Kur'an* adlı eserinde zikrettiği nüzul sırasını esas alacağız.¹⁹ Ayrıca ifade edelim ki sûrelerin tamamen doğru bir şekilde nüzul sırasını ortaya koymak imkân dâhilinde gözükmemektedir. Zira bir sûre bütün olarak tek seferde inmediği gibi, ilgili sureler peş peşe olarak da nazil olmamıştır. Ancak bütün zorluklara rağmen sûrelerin içerik ve üslubu dikkate alındığında bu tasnifin Kur'an'ı doğru anlama noktasında katkı sağlayacağına inancımız tamdır. Kezâ ihtiyatlı bir yaklaşımla tarih ve siyer kaynakları ile rivayete dayalı bilgilerden istifade ederek ve derinlikli biçimde irdelemek suretiyle özellikle Mekkî sûreler bağlamında kesin olmasa da kronolojik tarihlendirme, nüzul süreciyle ilgili genel bir tablo oluşmasına imkân sağlamaktadır.²⁰

Konunun anlaşılması açısından öncelikle olarak "kellâ/كَلَّا" edatının anlam ve işlevleri hakkında kısa bir açıklamak yapılacaktır.

1. "Kellâ/كَلَّا" Edatının Anlamları

"Kellâ/كَلَّا" lafzı Arap dilinde kullanılan edatlardan biridir. Bu edat emma/ما ve hatta/حتى gibi dört harf üzerine inşa edilmiş olup "kellâ/كَلَّا" edatında bulunan "elif/ا" kelimenin aslındandır.²¹ "Kellâ/كَلَّا"nın mürekkep bir isim olup olmadığı hususu dilciler tarafından çok tartışılmış bir meseledir. Netice itibariyle Basra dil ekolünün benimsediği "kellâ/كَلَّا" terkip ifade etmeyen bir harftir" tezi gelenek içerisinde ve ilmî muhitte kabul görmüştür.²²

"Kellâ/كَلَّا" edatıyla ilgili yaptığımız incelemenin sonucunda edatın belli başlı dört anlamda kullanıldığını tespit etmiş durumdayız. Bu tespit, hicrî ikinci asırdan itibaren oluşturulan Arap dili kaynakları esas alınarak yapılmıştır. Dolayısıyla kaynaklarda "kellâ/كَلَّا" edatına dair zikredilen dört anlam, Kur'an'daki "kellâ/كَلَّا" edatlarının manasıyla birebir örtüştüğünü söylemek mümkün gözükmemektedir. Genel itibariyle "kellâ/كَلَّا" edatı Kur'an'da "vaz geçirme (red'-zacr)", "olumsuz kılma (nefyetme)", "reddetme", "tahkîk/teyit etme" ve dikkat çekip uyarma gibi anlamlarında kullanılmıştır.²³ Sonuç olarak tespit edilen bu dört anlam, aslında genel kabul görmüş bir hususun reddi şeklinde özetlenebilecek ana mananın açılımlarıdır.

"Kellâ/كَلَّا" edatının yapısı ve anlamlarına dair kısa açıklamanın ardından Kur'an'da âhret bağlamında hangi mâna ve işlevde kullanıldığına dair yansımalarına temas edilecektir.

2. Vahyin İlk Altı Yılında İnen ve Âhretle İlgili "Kellâ/كَلَّا" Edatının Geçtiği Âyetlerin Tahlili

Bu başlık altında Mekke dönemindeki risâlet sürecinin ilk altı yılında nâzil olan Müddeşir, Fecr, Tekâsür, Kıyâme, Hümeze, Meryem ve Müminûn Sûreleri'nde zikredilen "kellâ/كَلَّا" edatlarını irdelemeye çalışacağız. Konumuzla ilgili âyetleri tahlil ederken ilgili âyetin siyâk ve sibâkı çerçevesinde orijinal metniyle beraber değerlendirme gayretinde olacağız.

2.1. Müddeşir Sûresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Darîs, *Fezâilü'l-Kur'an*, thk. Gazvetü Bedir (Suriye: Dârul-Fîkr, 1987), 33.

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 65-66.

²¹ Yaîş b. Ali b. Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal fi İlmi'l-luğa* (Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 2001), 5/132.

²² Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. M. Cevat Ergin, "Basra ve Kûfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1 (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. 2003), 40-50.

²³ Bu konuda hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ömer Abdu'l-Kâfi Tefîk, "Kellâ/كَلَّا" Nefyen ve Tahkîkan fi'l-Kur'ani'l-Kerim Delâletüha ve's-ti'mâlâtüha ve Tehkîku Mekaleteyni Fiha", *Mecelletu't-Turasi'l-Arabiyyi* 132 (2009), 115.

Bu surede "kellâ/كَلَّا" edatı on altı, otuz iki, elli üç ve elli dördüncü âyetlerde olmak üzere toplam dört defa geçmektedir. Biz bu âyetlerden konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz otuz iki ve elli üç numaralı âyetlerin tahlilini yapmaya çalışacağız.

Surenin ilk sekiz âyetinde Allah'ın, elçisini Peygamberlik gibi kutsal ve sorumluluk gerektiren bir vazifeye zihnen, bedenen, ruhen ve ahlaken hazırlamakta olduğu görülmektedir. Daha sonraki âyetlerde ise "Sekar/سَعَرَ" ismiyle Cehennem gündeme getirilmektedir.²⁴ Devamındaki âyetlerde ise Cehennem'in nitelikleri sayılmakta ve özellikle aya, geceye ve sabaha yemin edilerek Allah'ı, O'nun mesajlarını ve ahiret gününü inkâr edenler için Cehennem'in eşsiz bir uyarıcı olduğunun altı çizilmektedir.²⁵ Bu çerçevede muhtevası şekillenen sûrede "kellâ/كَلَّا" edatının geçtiği otuz ikinci âyet şu şekilde zikredilmektedir:

وَمَا هِيَ إِلَّا ذِكْرَى لِلْبَشَرِ كَلَّا وَالْقَمَرَ - وَاللَّيْلَ إِذْ أَدْبَرَ - وَالصُّبْحَ إِذَا اسْفَرَ - إِنَّهَا لَأِخْدَى الْكُبْرَى - نَذِيرًا لِلْبَشَرِ لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَتَّقِيَهُمْ أَوْ يَتَأَخَّرَ

"İşte bu, insanlık için sadece bir öğüttür. Hayır, (öğüt almazlar.) Aya andolsun! Dönüp gitmekte olan geceye; Ağarmakta olan sabaha andolsun ki, O (cehennem), insanlar için, sizden ileri gitmek ya da geri kalmak isteyen kimseler için uyarıcı büyük cezalardan biridir."²⁶

Kur'an'ın birçok âyetinde müşriklerin ahirete, hesap vermeye ve dolayısıyla Cennet ve Cehennem'e inanmadıkları ifade edilmektedir.²⁷ Müşriklerin en önemli özellikleri her şeyi bu dünya ile sınırlı görmeleri olup azap, mükâfat, Cennet ve Cehennem'in varlığını kabul etmeyişleridir. Dinimizde iman esasları arasında, Allah inancından sonra ahiret inancı önemlidir. Dolayısıyla âhireti kabul eden birinin, diğer inançları kabul etmesi daha kolaydır.²⁸

Müddessir Sûresi'nde bu âyetteki "kellâ/كَلَّا" edatın önceki ve sonraki âyetlere bakıldığında; ilgili edatın öncesinde Cehennem'in bir imtihan vesilesi olduğu, dileyenin iman edip imanında mutmain olacağı ve isteyen de inkâr edeceği gerçeği ifade edilmektedir.²⁹ Âyetin devamında "kellâ/كَلَّا" edatı kullanılmak suretiyle, Cehennem'i inkâr edip alay edenlere yönelik "böyle yapmayın" veya "böyle yapmanız doğru doğru değil" şeklinde bir ikaz ve olumsuz kılma anlamı söz konusudur. Bu mânaya paralel olarak tefsir literatüründe bu âyetteki "kellâ/كَلَّا" edatının anlam ve işlevi, genel olarak reddetme ve olumsuz kılma anlamında yorumlandığı görülmüştür.³⁰ Buna göre, âyetin manası şöyle olmaktadır: "Durum, Cehennem'i inkâr eden kâfirlerin dediği gibi asla değildir. Hayır, Cehennem'i ve azap meleklerini hafife alıp inkâr etmeyin. Aya, çekilip gittiğinde geceye, aydınlandığında sabaha andolsun ki o (Cehennem) insan için; içinizden ileri geçmek yahut geri kalmak isteyenler için elbette en büyük bir uyarıcıdır."³¹ Ayrıca "kellâ/كَلَّا" edatı ile birlikte Allah, aya, geceye ve

²⁴ el-Müddessir 74/26-31.

²⁵ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Müddessir Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/462-463.

²⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 21 Ağustos 2022), el-Müddessir 74/31-37.

²⁷ Benzer âyetler için bk. en-Nisâ 4/171; er-R'ad 13/5; Yasin 36/78; es-Saffat 37/16.

²⁸ Konuyla ilgili olarak bk. M. Mahfuz Söylemez, *Cahiliyye Araplarının Ahiret İnancı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 99-105.

²⁹ el-Müddessir 78/26-31.

³⁰ Muhammed İbn Cebir et-Taberî, *Camii'l-beyan an tevîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Daru Hicr, 2001), 23/425; Fahraddin er-Râzi, *Mefatihul-gayb* (Daru'l-Fikr, 1981), 23/441-442; Ebu'l-Kasım Mahmut b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf an Hakaik't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekavil fi Vücû't-Te'vil* (Beyrut: Daru'l-Marife, 2009), 1158; Ebu Mansur Muhammed el-Mâtürîdî, *Tevilâtü ehl-i sünne*, thk. Mecdî Baslum (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 10/325.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1158; Mâtürîdî, *Tevilât*, 10/325; Razi, *Mefatihul-gayb*, 30/212.

gündüze yemin etmek suretiyle Cehennem 'in varlığının inkâr edilemez bir hakikat olduğunu belirtmektedir.

Sûrenin sonlarına doğru, vahye karşı mesafeli olan, ahiret mefkûresi olmayan inkârcı tiplerin risalet vazifesini sulandırma adına akla hayale gelmeyecek isteklerde buldukları ifade edildikten sonra, bu isteklerinin asla gerçekleşmeyeceği beyan edilmiştir. Bu durum elli üçüncü âyette şu şekilde anlatılmaktadır:

بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْتَىٰ صُحُفًا مِّنْسَرَّةٍ ۚ كَلَّا بَلْ لَا يَخَافُونَ الْآخِرَةَ ۚ كَلَّا إِنَّهُ تَنكِرَةٌ

"(Uyarıcılardan) öğüt almak yerine onlardan her biri kendisine açılmış sahifeler (ilâhî vahiy) verilmesini istiyor. Hayır! Aslında onlar âhiretten korkmuyorlar. Daha doğrusu onlar ahiretten korkmazlar. Asla (düşündükleri gibi değil)! Asla! Ama bilsinler ki bu, gerçekten bir öğüttür, uyarıdır!"³²

Müşriklerin, Allah'ın mesajlarına karşı olumsuz tavırlarının asıl sebeplerinden birisi de ahirete inanmamalarıdır. Bu inkârcılar, günah kaygısı taşımadan, sorgu-sualle karşılaşacaklarını düşünmeden nefislerinin istediği şekilde yaşamaktan vazgeçmiyorlardı. Bahse konu olan elli üçüncü ayet, onların İslâm ve Peygamber karşısındaki inkâr ve inatlarının temelinde böyle bir sorumsuzluğunun bulunduğunu göstermektedir. Müşriklerin zihin dünyasının, Hz. Peygamber'in getireceği ilahî nizamı anlamaktan çok uzak olduğu görülmektedir.³³ Bu anlamda müfessirler âyetteki "kellâ/كَلَّا" edatının işlev ve mânası itibarıyla böyle bir şeyin olamayacağı veya olmaması gerektiği anlamında "kellâ/كَلَّا" edatıyla ifade edilmiştir.³⁴ Buna göre, ayetin manası şöyle olmaktadır: "Hayır! (istedikleri şeyin karşılığı yoktur, öyle şey olmaz). Daha doğrusu (onlar) ahiretten korkmazlar."

Sonuç itibarıyla erken dönem Mekkî sûrelerin başında yer alan Müddessir Sûresi'nde, otuz iki ve elli üç numaralı âyetindeki "kellâ/كَلَّا" edatı, öncül ve ardılları itibarıyla ahiret hayatıyla bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu edat Kur'an'da "Çürümüş kemiklerin asla diriltilemeyeceği"³⁵ ve "Hayatın bu dünyadaki hayattan ibaret"³⁶ şeklinde âhireti ciddiye almayan ve hesabı ve kitabın varlığına inanmayanlara yönelik vazgeçirme veya bir reddiye anlamında kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Fecr Sûresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

Fecr Sûresi'nde "kellâ/كَلَّا" edatı on yedi ve yirmi birinci âyetlerde olmak üzere toplam iki defa geçmektedir. Konu bağlamında yirmi birinci âyetdeki söz konusu edatın mânaya tesirini ele almaya çalışacağız.

Fecr Sûresi Mekke'de inen sûrelerin tipik özelliklerini yansıtmaları açısından yeminle başlayan sûrelerden bir tanesidir. Sûrede fecre, on geceye, çift ve tek olana ve akıp giden geceye yemin edilmektedir. Altıncı ayetten on dördüncü ayete kadar Âd, Semûd ve Firavun gibi her türlü dünyevî imkânlarla sahip olmuş ancak, mal ve servetle azıp yoldan çıkmış zalim toplulukların ahlakî zafiyetleri sûrede anlatılmaktadır. Yirmi birinci âyete kadar insanoğlunun yanlış imtihan anlayışı, bencillik ve mala düşkünlük gibi zafiyetleri anlatılır ve akabinde şu âyet zikredilir:

كَلَّا إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ دَكًّا دَكًّا

³² el-Müddessir 74/52-54.

³³ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2006), 5/500.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 1158; Râzi, *Mefatihul-gayb*, 30/212, 213; Taberî, *Camiu'l-beyan*, 23/461; Muhammed b. Ahmed el-Kurtûbî, *el-Camiu li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 21/403.

³⁵ Yâsin 36/78.

³⁶ Câsiye 45/24.

"Hayır, bu böyle olmamalı! Yer dağılıp parça parça olduğunda;"³⁷

Allah, bu surenin on beşinci ayetinden itibaren özelde müşriklerin, genelde insan cinsinin imtihan anlayışının yanlışlığını ve birtakım zafiyetlerini ortaya koymaktadır. Bu yanlış telakkide, yetime iyilik etme, yoksulu doyurma, helal ve haram hassasiyeti taşıma, hayır ve iyilik konusunda birbirlerini teşvik etmek söz konusu olmadığı gibi, bu konuda en azından kaygı taşıma ve bunu dert edinme bile söz konusu değildir. Tam aksine cahilî anlayışta malî adeta taparcasına çokça sevmeye ve başkasına ait mirasa oburca ve hırsla sahip olma güdüsü hep ön plandadır. Bundan mütevellit söz konusu insan tipinde yoksullara karşı iyilik etmeye ve onları doyurmaya sevk edecek ne bir cömertlik ne de merhamet gibi yüce duygular söz konusu değildir.³⁸ Kur'an, insan türünde var olan mala karşı aşırı düşkünlüğünü ve o günkü Mekke toplumunda hâkim olan haksız kazanca dayalı yerleşik düzeninin yanlışlığını ortaya koymak üzere, "kellâ/كَلَّا" edatıyla bir sert çıkış yaparak adeta şu hatırlatmayı yapmaktadır: "Öyle yapmayın; mirasa, mala öyle hırs ile tamah etmeyin." Bu ayetin hemen ardından ahiret hayatındaki sahneler anlatılarak "Dünyada fırsat elinize geçmiş iken, Allah için güzel işler yapmaya çalışın, yetime ikram ve fakire yedirmek için birbirinizi teşvik ederek hayırda yarışın, ahireti gözetin." şeklinde insan odaklı, sosyal adaleti tesis edici bir mesaj verilmektedir.³⁹ İzzet Derveze⁴⁰ bu minvalde "kellâ/كَلَّا" edatının, kendinden sonraki ayetteki hususlara yönelik bir uyarı ve tehdit manasında olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda ayetin anlamı şu şekilde olmaktadır: Peki, (Hesap Günü nasıl davranacaksınız), yeryüzü art arda sarsılıp paramparça olduğunda, insanlar Allah'ın huzuruna hesap vermek için gidip günahkârlar Cehennem'e girdiğinde haliniz nice olur.

Son tahlilde ilk dönem Mekkî sûreler çerçevesinde değerlendirilen Fecr Sûresi'nin on beşinci âyetinden itibaren ahiret konusu zenginlik ve cimrilik arasındaki ilişki çerçevesinde anlatılır. Sûrede âhiret hayatına inanmayanlar Cehennem'e atılmakla tehdit edilmekte ve Cehennem'e atıldıklarında söz konusu kimselere mal-mülk ve servetlerinin hiçbir fayda vermeyeceğinin altı çizilmektedir. Bu anlamda sûrenin yirmi birinci âyetinde "kellâ/كَلَّا" edatının ardından kıyamet gününün korku ve şiddetinin tasviri yapılmak suretiyle adeta önceki ayetlerde anlatılan insan karakterine bir tehdit ve uyarıda bulunmaktadır.

2.3. Tekâsur Sûresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

Bu sûrede "kellâ/كَلَّا" edatı üç, dört ve beşinci ayetlerinde olmak üzere, toplam üç defa geçmektedir.

Tekâsur Sûresi, ilk nazil olan sûrelerden olup, iman ve onun semeresi olan ahlak çerçevesinde, insanın karakter inşasını oluşturma gaye ve süreçlerini anlatmaktadır. Bu açıdan baktığımızda sûre, Mekke toplumunda görülen birtakım aksaklıkların tespiti ve tamiri noktasında, vahye ve onun mesajlarına muhatap olan bu toplumun inşasının ilk nüvelerini teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Bu sûrede, cahiliye toplumunda ahirete iman söz konusu olmadığı için, dünyada övünebilecekleri imkânlar ve özellikle bunların çokluğuna yönelik hırslar kınanmaktadır.⁴¹ Bu yanlış anlayışı ifade etmek üzere "kellâ/كَلَّا" edatının peş peşe sıralandığı şu âyetler zikredilmektedir: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْبَاقِينَ "Hayır! Yakında anlayacaksınız!. Hayır hayır! Elbette yakında anlayacaksınız. Hayır! Keşke kesin bir bilgiyle bilmiş olsaydınız!"⁴²

³⁷ el-Fecr 89/21.

³⁸ Seyyid Kutub, *Fi zilâl'il-Kur'an*, (Beyrut: Daru'l-Şuruk, 1972). 3905-3906.

³⁹ el-Fecr 89/21-26.

⁴⁰ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis tertibü's-süver hasbe'n-nuzûl* (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2000), 1/544.

⁴¹ İdris Şengül, "Tekâsur Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/339.

⁴² et-Tekâsur 102/3-5.

Sûrenin “kellâ/كَلَّا” edatıyla başlayan âyetin öncesinde “Çokluk kuruntusu sizi o derece oyaladı ki, nihayet kabirleri ziyaret ettiniz.”⁴³ âyetindeki tespit, o günkü Mekke toplumunda yaygın olan “çoklukla övünme” şeklindeki manevî hastalığına işaret etmektedir. Cahiliye toplumunun değer yargısına göre, her şey keyfiyetten ziyade kemmiyete göre değerlendirilmektedir. Mekke toplumunun söz konusu anlayışının başka bir tezahürü de, herkes kendi sayısal çoğunluğuna güvenmek suretiyle, ekseriyetle kendilerini her konuda haklı görme anlayışları, kendilerini doğruluk ve adalet gibi erdemlerden saptırmıştır. Sonuçta müşriklerde ahiret inancının kendi zihin dünyalarında yer etmemesi, Allah rızası, Cennet, Cehennem, hesap ve mizan gibi uhrevî olguları anlamsız hale getirmektedir. Bundan dolayı onların değer yargıları, hep bu dünya ile sınırlı kalmış ve çoğu zaman da dumura uğramıştır.⁴⁴

Kur'an-ı Kerim, temas ettiğimiz tarihi bağlamdan hareketle, bu sûrede, “kellâ/كَلَّا” edatını peş peşe kullanmak suretiyle, bu anlayışı kökünden reddetmektedir. Bu ayetlerle, “mal ve evlat çoğaltmada yarışmak, çoklukla öğünmek, bu sebeple ölüm ve ölüm sonrasını düşünmekten alıkoyacak biçimde, ölene dek vazgeçmeyecek derecede mal ve evlat tutkunu olmak gibi tutumlar kınanmıştır.”⁴⁵

Son tahlilde erken dönemde inen sûrelerden kabul edilen Tekasür Sûresi, İslam öncesi dönemin Arap toplumundaki güç ve iktidar anlayışını besleyen ve rekabet ortamını oluşturan nüfusa dayalı çokluk anlayışına yönelik bir eleştiri ve itirazı gündem yapmaktadır. Özellikle bu sûrede müşriklerin dünya ile sınırlı söz konusu dar bakış açısı âhirete atfı yapılarak “kellâ/كَلَّا” edatıyla reddedilmektedir.

2.4. Kıyâme Suresi'ndeki “Kellâ/كَلَّا” Edatlarının Değerlendirilmesi

Bu sûrede “kellâ/كَلَّا” edatı on bir, yirmi ve yirmi altıncı âyetlerde olmak üzere toplam üç defa geçmekte ve biz bu konu bağlamında on birinci ve yirincinci âyetlerini değerlendireceğiz.

Sûreyi vahyin okunması ve muhafazasıyla ilgili bir ara bahis dışında, konusu ölümün ardından dirilme olan kıyamet ve onun muhtevasını içeren dört bölümde ele almak mümkündür.⁴⁶ Kıyâme Sûresi Mekke'de nazil olmuştur. Mekke toplumundaki yaygın olan bazı yanlış inanış ve alışkanlıklara itiraz etmektedir. Müşrik Arapların âhirete inanmadıkları hususu Kur'an'ın birçok âyetinde gündem yapılmakta ve eleştirilmektedir. Bu anlamda Mekke'de inen ilk sûrelerden kabul edilen Kıyâme Suresi'nde ilk sura üfürülmesiyle birlikte güneş ve ayın işlevini yitirerek kozmik düzende meydana gelecek değişikliklerin dehşeti canlı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu çerçevede âhiret mefkûresi olmayan bir zihniyetin kıyâmetin kopması esnasındaki çaresizliği gözler önüne serilmektedir. Zira müşrik Arapların hayata dair bakış açısı, her şeyi bu dünya ile sınırlı görmeleri, azap, mükâfat, Cennet ve Cehennem'in varlığını kabul etmeyişleri şeklinde dar bir çerçevede kendini Allah, kıyâmet sahnesini muhatabın ufkunda canlı bir şekilde anlatırken tam bu esnada şu âyeti zikretmektedir:

يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُجُ، كَلَّا لَا وَزَرَ، إِلَىٰ رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ

“O gün insan, «Kaçacak yer neresi!» diyecektir. Hayır, sığınacak bir yer yoktur! O gün varıp durulacak yer, sadece Rabbinin huzurudur.”⁴⁸

⁴³ et-Tekâsur 102/1, 2.

⁴⁴ Şengül, “Tekâsur Suresi”, 40/339.

⁴⁵ Ebu'l-A'la el-Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayahanî vd. (İstanbul: İnsan Yay., 1996), 5/220.

⁴⁶ İlyas Üzümlü, “Kıyâme Suresi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 25/515-516.

⁴⁷ Remzi Kaya, “Vahiy Öncesi Hicaz'da Arapların İnanç Esasları”, *Kuran'ın Anlaşılmasına Katkı Açısından Kuran Öncesi Mekke Toplumunu Sempozyumu*, ed. Mevlüt Güngör (İstanbul: Kültür Sanat Basım Evi, 2011), 132.

⁴⁸ el-Kıyâme 75/10-12.

Yüce Allah on birinci ayetteki "kellâ/كَلَّا" edatından sonra ahiret âleminin önemini ifade etmek üzere hesap verme sahnesini detaylı olarak anlatmaktadır. O gün herkes Allah'ın huzurunda toplanacak ve dünyada yapıp ettikleri ve yapması gerektiği halde yapmadıkları iyi ve kötü ne varsa hepsi insana haber verilecektir. Bununla birlikte insan, cezadan kurtulmak için çeşitli mazeretler ileri sürse de, bunlar kabul edilmeyecek ve neticede kendisi aleyhinde yine kendisi tanıklık edecektir. Ayrıca Mahkeme-i Kübrâ'da Allah'ın huzurunda hiçbir sahte mazeretin işe yaramayacağını anlayan inkârcı ve günahkâr kişinin, dünyadaki durumunu olduğu gibi anlatıp, kendi aleyhine tanıklık edeceği, hatta kendi kendisini yargılayıp suçlayacağı da ifade edilmektedir.⁴⁹ Bu ayetteki "kellâ/كَلَّا" edatı genel olarak müfessirlerce, kıyamet gününün dehşetinden kaçacak delik arayan insanın bu arayışının beyhude bir çaba olduğu gerçeğini ifade etmek üzere "Hayır! Hayır! (Ey İnsan! Böyle düşünme! (Kaçıp) sığınacak yer yoktur!" kendinden önceki konuya yönelik caydırma ya da nefiy anlamında reddiye olarak yorumlanmıştır.⁵⁰

Sûrenin başından on altıncı ayete kadar Allah kıyamet gününde yaşanacak bazı aşamalarını tasvir etmekte ve bunun gerçekleşmesinin kesin olduğunu belirtip o günün şüphe olmayan bir hakikat olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra adeta bir ara cümle gibi Hz. Peygamber'e hitaben Kur'an'ı öğrenme, ezberleme ve onu beyan etmede acele etmemesi ifade edilmiştir. Ardından âhiret hayatı ibret vesikası olarak tekrar gündem yapılmak üzere şu ayet zikredilmektedir:

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ - وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ

"Hayır (ey insanlar)! Doğrusu siz çabucak gelip geçeni seviyorsunuz, Âhireti ise bir yana bırakıyorsunuz."⁵¹

Bu ve devam eden âyetlerde âhireti bırakıp dünyayı tercih edenlerin ahirette nasıl bir durumla karşılaşacakları, orada başlarına nelerin geleceği vurgulanmaktadır. "Kellâ/كَلَّا" edatından sonra ise söz konusu inanışa sahip olanların ahirette karşılaştıkları sahneler anlatılmaktadır. Söz konusu zümrenin âhirette karşılaştıkları kötü muamelenin sebepleri, dünyaya dalıp ahireti ihmal etmeleridir. Allah aynı tespiti "kellâ/كَلَّا" edatı olmadan tekitli bir vurguyla, şu ayette de dile getirmiştir: "Şu insanlar, çabucak geçen dünyayı seviyorlar da önlerindeki çetin bir günü (ahireti) ihmal ediyorlar."⁵² Rivâyet tefsiri konusunda öncü isimlerden kabul edilen Taberî (öl.310/923) "kellâ/كَلَّا" edatını, ahireti unutup dünyaya dalanlara yönelik reddiye anlamında: "Ey İnsanlar! Ahireti unutup dünyaya dalmanız kabul edilir bir tavır değil. Zira Siz, çabucak geçeni (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor, ahireti bırakıyorsunuz." şeklinde yorumlamıştır.⁵³ İzzet Derveze ise yine ahireti unutup dünyaya dalanlara yönelik bir kınama anlamında: Yazık! Siz, çabucak geçeni (dünya hayatını ve nimetlerini) seviyor, ahireti bırakıyorsunuz." mânasında anlamaktadır.⁵⁴

Sonuçta Mekke'de nazil olan ilk sûrelerden sayılan bu sûrede âhirete inanan ve inanmayanların akıbeti hakkında bir mesaj verilmektedir. Bu anlamda âhiret inancına sahip olmayanları tehdit, müminleri ise teşvik edici bir anlatım sergilenmektedir. Kıyamet sahnesinin canlı bir şekilde anlatıldığı sûrede âhiret bağlamında kullanılan "kellâ/كَلَّا" edatı, bu sûrenin ana temasını teşkil eden kıyamet günü ve orada yaşanan ibretlik hadisleri görmezlikten gelen veya basite indirgeyen zihniyete yönelik vazgeçirme ya da reddiye anlamında kullanıldığı ve cümleye ayrı bir vurgu kattığı tespit edilmiştir..

⁴⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/507.

⁵⁰ Taberî, *Camiu'l-beyan*, 23/484; Râzî, *Mefâthu'l-gayb*, 30/221.

⁵¹ El-Kiyâme 75/20-21.

⁵² el-İnsan 76/27.

⁵³ Taberî, *Camiu'l-beyan*, 23/512.

⁵⁴ Derveze, *et-Tefsiru'l-hadis*, 2/203.

2.5. Hümeze Suresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatının Değerlendirilmesi

Bu surede "kellâ/كَلَّا" edatı dördüncü ayette geçmektedir.

Muhteva ve üslup itibarıyla Mekke döneminin başlarında nazil olduğu anlaşılan sûre, ahlakî bir zafiyeti kınayarak başlamaktadır. Bu çerçevede sûrenin ilk dört ayetinde, insanları arkadan çekiştirip kötileyen, sözlü olarak veya jest ve mimikleriyle muhatabının şeref ve haysiyetini rencide eden davranış sahipleri eleştirilmektedir. Söz konusu bu zümre, ayrıca biriktirdikleri servete güvenerek hiç ölmeyeceklerini hesap ettikleri ve insanlarla alay edip onların kalplerini kırdıkları ve bundan mütevellit Allah'ın hışmına uğrayacakları anlatılmaktadır.⁵⁵

Sahip olduğu servetle her şeye güç yetireceğini zanneden ve bu güven ve kibirle ölümü dahi başından savıp ölümsüzleşebileceğini düşünen bir zihniyet كَلَّا لَيُنَبِّنَنَّ فِي الْخُطْمَةِ "Hayır! Andolsun ki o, hutameye atılacaktır."⁵⁶ âyetiyle muhakkak yaptıklarının yanlarına kar kalmayıp cezalandırılacakları belirtilmektedir. Âyette kullanılan "kellâ/كَلَّا" edatı, dile getirilen davranış sahiplerine yönelik bir reddiye ve muhtıra niteliğinde olup "Hayır hayır, iş öyle sandığı gibi değildir. İnsanı kurtaracak, ebediyete götüreceği şey mal değil."⁵⁷ meâlinde bir mânayı ortaya çıkarmaktadır. Bu karşı çıkışın ardından Kur'an, "kellâ/كَلَّا" edatından sonra yemin etmekle, mala güvenip hep onu sayıp duran, halkı alaya alarak kırıp inciten, herkesin hukuk ve haysiyetiyle oynayan o gururlu koğucunun, Cehennem'e hakaretle ve sefaletle mutlaka gireceğini haber vermektedir.⁵⁸

Hümeze Sûresi'nde, maddî servet ve zenginliğin vermiş olduğu şımarıklıkla insanların şeref ve haysiyetini rencide eden bir zihniyet kınanmaktadır. Dolayısıyla ölümü ve âhireti öteleyen bir anlayış, "kellâ/كَلَّا" edatıyla uyarılmakta ve akabinde kendilerine âhret hayatı hatırlatılarak dünyada yapmış olduğu gayr-i ahlakî davranışlardan hesap vereceği anlatılmaktadır.

2.6. Meryem Suresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

Sûrede, "kellâ/كَلَّا" edatı yetmiş dokuzuncu ve seksen ikinci ayetlerinde olmak üzere iki kez geçmektedir. Biz konumuzla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz yetmiş dokuzuncu âyetteki "kellâ/كَلَّا" edatını ele alacağız.

Sûrenin "kellâ/كَلَّا" edatının da ifade edildiği son bölümünde⁵⁹ özellikle öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden, Allah'a evlât ve ortak izâfe eden Mekkelî müşriklerin bu tür tavırları sert bir şekilde eleştirilmekte⁶⁰ ve bu bağlamda كَلَّا سَتَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا

"Kesinlikle hayır! Biz onun söylediklerini yazacağız ve cezasını uzattıkça uzatacağız."⁶¹ âyetiyle Allah müşriklere âdeta gözdağı vermektedir.

İslam âlimleri bu ayetten önce geçen "Şimdi ayetlerimizi inkâr eden ve elbette bana mal ve evlat verilecektir, diyen adamı gördün mü?"⁶² âyetinin, müşriklerin elebaşlarından Âs b. Vâil ile İslamiyet'i tercih etmiş olan Habbâb b. Eret arasında cereyân ettiği konusunda hemfikirdirler. As b. Vâil önceden borç para aldığı Habbâb b. Eret'e müstehzi bir tavırla,

⁵⁵ Emin Işık, "Hümeze Suresi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 18/484.

⁵⁶ el-Hümeze 104/4.

⁵⁷ Taberî, *Camiu'l-beyan*, 24/621; Razî, *Mefatihu'l-gayb*, 32/93; Muhammed Tahir İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir* (Tunus: Daru Sahnun, 1997), 30/539.

⁵⁸ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 9/118.

⁵⁹ Meryem, 19/66-98.

⁶⁰ M. Kamil Yaşaroğlu, "Meryem Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/242-243.

⁶¹ Meryem 19/79.

⁶² Meryem 19/77.

borcunu ancak Hz. Peygamber'i inkâr ettiği takdirde ödeyeceğini ifade etmiştir.⁶³ Akabinde gelen 79. Ayette ise "kellâ/كَلَّا" edatı zikredilerek söz konusu zihniyetin iddialarına şu cevap verilmiştir: "Hayır, onun söylediklerini yazacağız." Bu, As b. Vail'e bir cevaptır. "Kellâ/كَلَّا" edatı burada ret ve sakındırma manasına gelir. Yani o kâfir, bu çirkin sözü söylemekten sakınsın demektir.⁶⁴ Kellâ/كَلَّا edatından sonra âhiret âlemini, cenneti inkâr edip alay eden bu ve bu özellikteki insanları Allah, tehdit etmekte ve ettikleri inkâr ve alayın cezasız kalmayacağını şu şekilde beyan etmektedir: "Biz onun (bu) söylediğini kaydedeceğiz ve onun (ahirette çekeceği) azabın süresini uzatacağız. Onun dediğine biz vâris oluruz, (malı ve evlâdı bize kalır); kendisi de bize yapayalnız gelir."⁶⁵ Ömer Nasuhî Bilmen, "kellâ/كَلَّا" edatının siyâk ve sibâkındaki ayetleri göz önünde bulundurarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır "O cahil şahıs bu iddiasında ve bu temennisinde hata ediyor. Bu iddiası yüzünden azabı artarak devam edip duracaktır. Boş bir iddiada bulunan şahsın yanında bulunan mal ve evlada biz vâris olacağız. O'nun ölümü ile bunlar elinden tamamen çıkmış bulunacaktır. Dünyadaki malından, evlâdından da istifade edemeyecektir. Nerede kaldı ki, ahirette ayrıca mala, evlada sahip olabilsin."⁶⁶

Meryem Sûresi'nin yetmiş dokuzuncu ayette zikredilen "kellâ/كَلَّا" edatı, kendisinden önceki iki ayette ahireti inkâr edip alay edenlere yönelik bir reddiye ve vazgeçirme ifadesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca "kellâ/كَلَّا" edatından sonra devam eden ve âhiret ile ilgili safhaların anlatıldığı âyet grubu bu hususu teyit etmektedir. Özellikle Mekke'de nüfus ve nüfuz sahibi olarak bilinen Âs b. Vâil ve onun gibi müşrik elebaşlarının hesap gününde Allah'ın huzuruna tek başlarına geleceklerinden söz edilmesi,⁶⁷ söz konusu zümrenin âhiretteki ibretlik tasviri açısından önemli bir mesaj niteliği taşımaktadır.

3. Mekke Döneminin Son Yedi Yılında İnen ve Ahiretle İlgili "Kellâ/كَلَّا" Edatının Geçtiği Ayetlerin Tahlili

Bu başlık altında Müminun, Meâric, Nebe', İnfitar ve Mutaffifin Sûreler'inde ahiretle bağlantılı olduğunu düşündüğümüz "kellâ/كَلَّا" edatının geçtiği ayetleri tahlili tahlil etmeye çalışacağız.

3.1. Müminun Suresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatının Değerlendirilmesi

Yüz on sekiz âyetten oluşan bu surede "kellâ/كَلَّا" edatı sadece yüzüncü ayette kullanılmıştır.

Yüz on sekiz âyetten oluşan Müminun Sûresi'nin son bölümleri ahiret hayatına temas etmekte ve burada inkârcıların ahirette karşılaşacakları korkunç âkibet anlatılmaktadır. Söz konusu inkârcıların ölüm halindeyken, karşılaşacakları manzara karşısında duyacakları o büyük pişmanlık hali sarsıcı bir şekilde ifade edilmektedir.⁶⁸ İfade edilen bu manzarada müşriklerin korkunç akıbetinden söz edilmekte ve bu ürpertici akıbet sahnesi dünyada gerçekleşen ölüm olayı ile başlamaktadır. Onlardan birine ölüm gelip de onun şiddet ve sıkıntılarını gözleriyle gördüğünde, yapması gerekeni yapmadığına dair pişmanlık ifadesi olarak tekrar dünyaya geri dönmek ister. Söz konusu bu istek ve temenni şu şekilde cevap bulur

كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

⁶³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/505.

⁶⁴ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-tefâsir* (Beyrut: Daru'l-Kur'an'il-Kerim, 1981), 2/226.

⁶⁵ Meryem 19/79-80.

⁶⁶ Ömer Nasuhî Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yay.,t.y.), 4/2046.

⁶⁷ Meryem 19/95.

⁶⁸ el-Muminûn 26/99-115

Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır.”⁶⁹

Sûrenin Mekke döneminin sonlarına yakın bir zamanda indiği gerçeği dikkate alınır, tevhit ve ahiret inancının pekiştirilmesine yönelik âyetlerin varlığı dikkatimizi çekecektir.⁷⁰ Söz konusu ayetlerde müşriklere, Allah'ın birliği, öldükten sonra dirilme ve hesap konusu ifade edildiği halde onların, Allah'a isnat ettikleri ortaklar ve çocuklar hususunda yalan söyledikleri anlatılmaktadır. Yüce Allah onların iddialarının aleyhine birçok delil getirmesinin ardından onları tehdit edip korkutmaktadır.⁷¹

Mekkî sûrelerin genel karakteri ve muhteviyatından anlaşılacağı üzere tevhit ve ahiret konuları sık sık irdelenmekte, muhatapları bu konularda ikna edip, doğru düşünmeye ve hakikate sevk etmeye yönelik mesajları içerdiği görülmektedir. Zira müşriklerin bu anlamda göze çarpan en büyük günahları, şirk ve ahiret hayatını yok saymalarıdır. Yukarıda ifade edilen âyetlerde, tevhit ve ahiret inancının gerekliliği akli gerekçelerle ortaya konmuştur. Özellikle ahiret hayatının ilk basamağı olan ölüm hadisesi canlı ve etkileyici bir şekilde anlatılmış, müşrik ve kâfirin o andaki pişmanlığı ve dünyaya tekrar dönüp erdemli bir insan olma temennisi dikkate şayandır. Âhret hayatına inanmayanların yeis anındaki pişmanlığın, hiçbir mana ifade etmediğini ortaya koymak üzere “kellâ/كَلَّا” edatı zikredilmektedir. Bu edattan sonraki cümlelerde, dünyaya tekrar dönmeye engel kılan berzah âleminden bahsedilmekte ve ardından ahiretin ahvali anlatılmaktadır. Burada “kellâ/كَلَّا” edatı vasıtasıyla eceli gelmiş bir insanın, bu ecelinin hiç kimse tarafından ertelenemeyeceği gerçeği bir kez daha vurgulanmaktadır.⁷²

Tefsir kaynaklarında sûrenin yüzüncü âyetindeki “kellâ/كَلَّا” edatına dâir müfessirlerin değerlendirmelerine yer verilmiştir. Yapılan değerlendirmelerde mezkûr edatın müşrik ve kâfirin ölüm andaki pişmanlığı ve dünyaya tekrar dönüp erdemli bir insan olma temennilerine yönelik bir reddiye ve caydırma ifadesi olarak yorumlandığı görülmektedir.⁷³

Sonuç olarak öldükten sonra tekrar dünyaya dönmenin kesin bir ifadeyle reddedildiği bu ayette, bu anlamda “kellâ/كَلَّا” edatının vazgeçirme ve yasaklama mânası öne çıktığı anlaşılmaktadır. Kâfirlerin kendilerine ölüm gelip hakikat perdesi ortadan kalktıktan sonra hesabı ve kitabı görüp her şeyi anladıkları vakit tekrar dünyaya geri dönmeye yönelik bir istekleri olmaktadır. Bu isteklerine aynı şekilde nehyedici bir cevap vermek suretiyle böyle bir talepte bulunmamalarını öngören bir cevap olması, ayetin genel mana bütünlüğüne uygun düşmektedir.

3.2. Meâric Suresi'ndeki “Kellâ/كَلَّا” Edatının Değerlendirilmesi

Bu sûrede konumuzla ilgili olarak “kellâ/كَلَّا” edatı on beş ve otuz dokuzu numaralı âyetler olmak üzere iki defa kullanılmıştır. Biz sadece âhret hayatı bağlamında on beşinci âyete temas edeceğiz.

Meâric Sûresi'nin içerdiği hususlar itibariyle sûrenin ilk bölümü⁷⁴ Kureş müşriklerinin müstehzi bir edayla Allah'ın vaat ettiği azabın ne zaman gerçekleşeceği şeklindeki sorusuyla başlar. Azabın hemen gelmesini isteyen inkârcılara ve bu zihniyette olan herkese azabın Allah tarafından takdir edilmiş olduğu ve çok yakında vuku bulacağını ve bunu hiç bir kuvvetin engelleyemeyeceği ifade edilmektedir. Sûrenin bundan sonraki kısımda ise kâfirleri dehşete düşürecek sahneler sunulmaktadır.

⁶⁹ el-Muminûn 26/100.

⁷⁰ el-Muminûn 26/90-99.

⁷¹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefasir* 2/219.

⁷² Benzeri ayetler için bk. el-A'raf 7/34; Yunus 10/49.

⁷³ Kurtûbî, *el-Cami'*, 15/87; Zemahşerî, *el-Keşşaf*, 715; Râzî, *Mefatihul-gayb*, 23/121.

⁷⁴ el-Meâric 70/1-21.

Bu surede, tevhit ve mead inancına sahip olmayan inkârcıların, ilahi mesajlara takındıkları alaycı tavır ve davranışları eleştirilmektedir. Söz konusu zümrenin bu konudaki problemleri yaklaşımını ifade etmek üzere "Uzak görüyorlar"⁷⁵ şeklinde çevrilen ayeti, "imkânsız görüyorlar" olarak anlamak da mümkündür. Zira müşrikler, öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettikleri için, kıyamet, âhiret ve hesap verme gibi olayların gerçekleşmesini imkânsız gördükleri gibi, bu konuda Hz. Peygamber'le de alay ediyorlardı. İlgili âyetlerde onların bu tutumlarına karşı Peygamber'den sabırlı olması istenmekte ve o, bu konuda teselli edilmektedir.⁷⁶

Sûrede günahkâr kimsenin fidye vererek Cehennem azabından kurtulma isteği⁷⁷, âyette كَلَّا إِنَّهَا لَأُظَى "Fakat ne mümkün! Bilinmeli ki o (cehennem) alev alev yanan, bir ateştir."⁷⁸ ifadesiyle reddedilmektedir. Yani, "O günahkâr kâfir bu kuruntulardan vazgeçip bırakmalıdır. Hiçbir fidye, onu Allah'ın azabından kurtaracak değildir" mesajı verilmektedir.⁷⁹ Ayrıca "kellâ/كَلَّا" edatından sonra, günahkârın cezası kabilinden önünde çok ürpertici bir sahne anlatılmaktadır. Bu sahne, ateşi alevlenen cehennem sahnesidir. Cehennem burada, canlı bir varlık olarak tasavvur edilmektedir.⁸⁰

Sonuç itibarıyla Meâric Sûre'sinin "kellâ/كَلَّا" edatına kadar olan ilk bölümünde müşriklerin âhiret hayatını önemsemedikleri ya da oradaki hesaplaşmanın dünyadaki gibi adaletsizliğe ve adam kayırmacılığa kapı aralayacağı şeklindeki bir düşünceye sahip oldukları anlatılmaktadır. Bu noktada "kellâ/كَلَّا" edatıyla müşriklerin bu anlayışları kesin bir şekilde reddedilmiştir. Ayrıca hesap gününde hiçbir kimsenin bir başkasına fayda sağlamayacağı ve böyle bir istekte bulunmanın boş bir talep olduğu gerçeği Kur'an'da sık sık dile getirilmektedir. Netice itibarıyla ahiret gününde insanları sadece (varsa) salih amellerinin kurtaracağı gerçeğinden hareketle söz konusu edatın reddiye manasında kullanılmasının anlam bütünlüğü açısından uygun olacağı anlaşılmıştır.

3.3. Nebe' Suresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

Bu surede "kellâ/كَلَّا" edatı dördüncü ve beşinci ayetlerde olmak üzere iki defa kullanılmıştır.

Sûre, "İnkâr yoluna saplananlar kendi aralarında neyi tartışıp duruyorlar, üzerinde bir türlü anlaşamadıkları o büyük haberi mi?"⁸¹ şeklinde Hz. Peygamber ile inkârcı Mekke müşrikleri arasında cereyan eden bir tartışmayla başlar. Taraflar arasında tartışılan ve ayette de büyük haber manasına gelen ve "en-nebe'i'l-azîm" (النَّبِيُّ الْعَظِيمُ) şeklinde ifade edilen hususun ne olduğu, neyi kapsadığı müfessirlerce tartışılmış ve bu ifade üzerinde birtakım değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konuda müfessirler arasında mutabakat olmasa da Râzî'nin ifade ettiği gibi kıyamet ve ahiretin kastedilmesi doğruya en yakın görüş olarak durmaktadır. Zira "İleride bilecekler"⁸² ayeti bu tezi doğrulamaktadır.⁸³ Bu konuda Seyyid Kutub, Kur'an'ın, ahireti çokça önemseydiğinden bu hadiseyi "büyük haber" şeklinde ifadelendirdiğini, Allah'ın bu hadiseye "büyük haber" diyerek, onların birbirlerine sordukları sorulara cevap vermek yerine, sorulan haberin gerçek yüzü hakkında açıklama yaptığını dile getirmektedir. Ayrıca Kutub böyle bir üslubun hem açık cevaptan daha etkili, hem de korkutma açısından daha etkileyici olduğuna dikkat çekmektedir. O, ardından gelen "kellâ/كَلَّا" edatı "Hayır, yakında

⁷⁵ el-Meâric 70/6.

⁷⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 5/454.

⁷⁷ el-Meâric 70/11-14.

⁷⁸ el-Meâric 70/15.

⁷⁹ Sâbûnî, *Safvetü't-tefasir*, 3/444.

⁸⁰ Seyyid Kutub, *Fi zilâl*, 3697.

⁸¹ en-Nebe' 78/1-2.

⁸² en-Nebe' 78/4.

⁸³ Râzî, *Mefatihü'l-gayb*, 31/5.

bilecekler. Yine hayır, yakında bilecekler." şeklinde aynı cümle yine aynı edatla tekrar edilerek tehdit dozunun şiddetlendiğinin altını çizmektedir.⁸⁴

Kıyametin, yeniden dirilişin ve ahiretin reddedilmeyecek kadar kesin olduğu inancından hareketle, dördüncü ve beşinci ayetlerde "*Hayır! İleride görecekler! Hayır hayır! Yakında görecekler!*" şeklinde "kellâ/كَلَّا" edatı kullanılarak, alaycı ve tereddüt ifade eden soruların yok hükmünde olduğu ifade edilmiştir.⁸⁵ Yukarıda zikri geçen bu edattan sonra Allah, kıyametin, ahiretin ve yeniden dirilişin ispatı mahiyetinde insan ve kâinat üzerinden deliller getirerek bu konuda muhataplarına ön kabulleriyle değil akıllarını işleterek bu gerçeği anlamaya davet etmektedir. Burada öncelikle muhatapların inkârcı müşrikler olduğunu düşünürsek, bu kesimin kafa karışıklığı içinde olmasının veya ahireti hafife almalarının sebepleri veya arka planı daha iyi anlaşılmış olur. Ayrıca Allah, müşriklerin yeniden dirilme konusundaki inanış veya düşüncelerini Kur'an-ı Kerim'de çokça yinelemektedir. Bu anlamda "*Neden (ve nasıl olur da) biz öldükten ve toz toprak haline geldikten sonra (yeniden diriliriz)? Bu, gerçekleşmesi mümkün ve muhtemel olmayan bir dönüşür!*"⁸⁶ âyeti bu hususu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Sonuçta, Nebe Sûre'sinin dört ve beşinci âyetlerindeki "kellâ/كَلَّا" edatının işlev ve manasını düşündüğümüzde bazı sonuçlara ulaşabiliriz. Bu sûrede "muazzam haber" olarak zikredilen Kur'an'ın, ölüm, kıyamet ve ahiret gibi hassas konularda konuşurken dikkat edilmesi gerektiğine "kellâ/كَلَّا" edatı ile işaret edilmektedir. Bir başka husus, şirke bulaşmış insanların, Allah ile ilgili hususlarda zihinlerinin problemlili olduğu söz konusu edilmektedir. Bu çerçevede müşriklere göre Allah, insanları yeniden diriltilebilecek güç ve takate sahip değildi. Bu anlayış "kellâ/كَلَّا" edatı ile reddedilip, Allah'ın kâinattaki kudretini ve eserlerini gösteren deliller zikredilerek, ba's ve haşrin Allah'ın kudretiyle gerçekleşeceği işaret edilmektedir. Kıyametin, yeniden dirilişin ve ahiretin reddedilmeyecek kadar kesin olduğu inancından hareketle, dördüncü ve beşinci ayette "kellâ/كَلَّا" edatıyla alaycı ve tereddüt ifade eden soruların yok hükmünde olduğu ifade edilmiştir.⁸⁷

3.4. İnfitar Suresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatının Değerlendirilmesi

Bu surede "Kellâ/كَلَّا" edatı sadece dokuzuncu ayette kullanılmıştır.

İnfitar Sûresi Mekke'de inen birçok sûrede olduğu gibi kıyamete dair sahnelerin kısa ve özlü cümlelerle anlatıldığı bir girizgâhla başlamaktadır. Bu anlamda sûrenin ilk bölümleri⁸⁸ kıyâmetin vukûu anında meydana gelebilecek olaylara temas etmektedir.⁸⁹ Sûrenin devamında insanın bu büyük korkular içinde kendisinin, dünyada iken neler hazırladığını öğreneceği ifade edilmektedir. Bu ayetlerde doğrudan veya dolaylı olarak Kur'an'ın genelinde ifade edildiği gibi, insanın kendi halinde bir varlık olmadığı, sorumluluklarının olduğuna işaret edilmektedir.⁹⁰ Daha sonra konu, inkârcıların kıyamet gününü ve ahireti inkâr etmesine gelmekte ve كَلَّا بَلْ تُكَيَّبُونَ بِالذِّينِ "*Hayır! İnanacak yerde siz hâlâ dini yalan sayıyorsunuz.*"⁹¹ âyeti zikredilmektedir. Âyetin başındaki "kellâ/كَلَّا" edatı, onların içinde bulunduğu tutumu reddetmeye ve çürütmeye yöneliktir. Hatta o zamana kadarki konuşmayı kestirip atmakta ve yeni bir söz türüne giriş yapmaktadır. Bu aynı zamanda açıklama, bildirme ve pekiştirme üslubudur. Bu üslup; tasvir, hatırlatma ve sitemde bulunmaktan farklıdır. Ayrıca "kellâ/كَلَّا" edatından sonra, inkâr zihniyetine sahip insanların

⁸⁴ Kutub, *Fi zilâl'il-Kur'an*, 3803.

⁸⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrir ve 't-tenvir*, 30/11, 12.

⁸⁶ Kaf 50/3.

⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrir ve 't-tenvir*, 30/11-12.

⁸⁸ el-İnfitar 82/1-5.

⁸⁹ el-İnfitar 82/5.

⁹⁰ el-Kiyâme 75/36.

⁹¹ el-İnfitar 82/6-9.

hesaba çekilmeyi, sorgulanmayı ve cezalandırılmayı inkâr ettiğine işaret edilerek, asıl gururun ve kusurun temel nedenin bu husus olduğu hatırlatılmaktadır.⁹²

Sonuç itibarıyla ilk dönemde inen sûreler arasında zikredilen İnfitar Sûresi'nde kıyâmet sahnesi ürkütücü bir şekilde anlatıldıktan sonra âhirette Cennet ve Cehennemlik olanlara yönelik teşvik ve tehdit edici tasvirlerle yer verilmektedir. Özellikle "kellâ/كَلَّا" edatı bağlamında inkârcılara yönelik olarak Taberî ve Kurtubî gibi müfessirlerin ifade ettiği üzere "Ey kâfirler durum sizin söylediğiniz değildir, yanlış yapıyorsunuz, dirilip hesap vermeyi yalan sayıyorsunuz." şeklinde nefiy anlamında olduğunu anlaşılmaktadır.⁹³

3.5. Mutaffifin Sûresi'ndeki "Kellâ/كَلَّا" Edatlarının Değerlendirilmesi

Bu sûrede "kellâ/كَلَّا" edatı, yedi, on dört, on beş ve on sekizinci ayetlerde olmak üzere toplam dört kez geçmektedir. Konumuz çerçevesinde yedi ve on sekizinci ayetleri tahlil edilecektir.

Mutaffifin sûresi muhteva itibarıyla âhirete inanmayı ölçü ve tartıda hile yapanların durumu, iman eden ve etmeyenlerin âhiretteki tasviri şeklinde iki bölümde tahlil edilmektedir. Birinci bölüm,⁹⁴ toplumsal bir mesele olarak ticaret hayatını ele alarak başlamaktadır. Ticaret hayatında ölçü ve tartıya dikkat etmeyip sahtekârlık yapanlara yönelik sert eleştiriler yapılmaktadır. Ticaret alanında bu ve benzeri konularda usulsüzlük yapan sahtekârların, Allah'ın huzurunda mutlaka hesaba çekilecekleri uyarısında bulunarak, bu tür olumsuzluklardan önüne geçilmesi istenmektedir. Burada başta Mekke müşrikleri olmak üzere, söz konusu eleştirilerin muhataplarına ahiret vurgusu yapılmak suretiyle yapılan haksızlığın/yolsuzluğun asla cezasız kalmayacağı ifade edilmektedir.

Cahiliye döneminde ticaret ve iktisat muamelelerinde yapılan yanlış uygulamalarına dair vahyin müdahalesi kabilinden uyarılara Kur'an-ı Kerim'de rastlanmaktadır. Bu mânada Mutaffifin Sûresi'nin ilk ayetlerinde, Resulullah döneminde, Mekkeli bazı tüccarların olumsuz birtakım ahlaki özellikleri anlatılmaktadır. Bu, aslında her zaman ve mekânda ortaya çıkabilecek genel bir karakterdir. Bu yüzden eleştiri ve uyarının mutlak olması, muhatapların somut olarak belirtilmemiş olması söz konusu ahlaki sapmanın genel oluşuyla bağlantılıdır. Derveze'ye göre; "Bununla, hile ve aldatma yoluyla insanların malına el koymanın, haklarını yemenin, eksik ölçüp tartmanın çirkinliğini vurgulamaya dönük evrensel bir mesaj amaçlanıyordu."⁹⁵

Allah, Mekke toplumunda yaygın olan ahlakî bir zaafı kınayarak bu sûreye başlamıştır. Bu zafiyetin ana sebebi, takip eden ayetlerde ahirete inanmama şeklinde belirtilmektedir. Daha sonra alışverişte ahlakî zaafı olup ahirete inanmayanlara yönelik bir uyarı ve tehdit anlamında كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سَجِينٍ "Doğrusu günahkârların yazısı, muhakkak Siccîn'de olmaktadır."⁹⁶ âyeti zikredilmektedir. Bu edatın ardından gelen ayetlerde yapılan uyarının gerekçesi anlatılmaktadır. Bu çerçevede insanın bu dünyada yapıp ettiği her iş ve söylem kayıt altına alınmaktadır. Bu anlamda âhiret hayatına inanmanın, kişi üzerindeki ahlakî tesirini Mevdudî (öl.1979) şu şekilde anlatmaktadır: "Bir toplum, en küçüğünden en büyüğüne kadar ahiret gününde hesaba çekileceğine inanmıyorsa eğer, kötülüğün giderilmesi ve dürüst olunması mümkün değildir. Bir kimse, ne kadar dürüst olmaya çalışırsa çalışsın, ticaretini yaptığı şeyin meblağı büyüdüğünde, pekâlâ bu dürüstlükten vazgeçebilir. Çünkü dürüstlük, onun için müstakil bir değer değil sadece bir prensiptir. Ancak bir kimse, Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa işte o zaman o kimse dürüstlüğü müstakil bir değer

⁹² Kutub, *Fi zilâl'il-Kur'an*, 3851.

⁹³ Taberî, *Camîu'l-beyan*, 24/180; Kurtubî, *el-Camî'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 22/125.

⁹⁴ el-Mutaffifin 83/1-17.

⁹⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, 5/508.

⁹⁶ el-Mutaffifin 83/7.

olarak kabul ettiği gibi, doğruluğu da üstüne bir görev olarak telakki eder. Bu kimse, dürüst davrandığı zaman çıkarını ve zararını düşünmez. Zira onun dürüstlük anlayışı daha üst değerlere, yani Allah'a ve ahiret günü inancına dayanır."⁹⁷

Bu ayetteki "kellâ/كَلَّا" edatı Zemahşerî ve Kurtubî gibi tefsir otoriterlerince ölçü ve tartıyı eksik yapanlara, öldükten sonra dirilmeye ve hesaba çekilmeye inanmayanlara yönelik "Böyle yapmayın." manasında caydırma ifadesi olduğu şeklinde yorumlanmıştır.⁹⁸ Sonuçta ölçü ve tartıyı eksik yapanları kınayarak başlayan bu sûre, Allah'ın huzurunda herkesin hesap vereceği gerçeğini hatırlatmakta ve ilgili edat zikredilerek söz konusu yanlış davranışlar men edildiği anlaşılmaktadır.

Aynı sûrenin on sekizinci âyetinde ise Allah *كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْكُفْرَانِ لَمَبِينٌ* "Hayır hayır! Şüphesiz ki erdem sahiplerinin kaydı illiyindedir."⁹⁹ şeklinde tekrar "kellâ/كَلَّا" edatını zikretmektedir. Zira bu âyetten önceki ayetlerde¹⁰⁰ âhret hayatını yok saymaktan mütevellit erdemli ve faydalı ameller sergilemeyenlere amel defterlerinin hazırlandığı ve kendilerinin ahirette şiddetli bir azapla karşılaşacakları ifade edilmişti. Buraya kadar söylem ve eylem bazında inkâr yolunu seçip bu anlayışın sonucu olarak gayri ahlakî davranış sergileyenler bir kez daha "kellâ/كَلَّا" edatıyla uyarılmıştır. Bu ayette söz konusu sûre ölçüğünde mezkûr edatla, en baştan itibaren muhataplar ölçü ve tartıda hile yapmaktan ve âhireti yalanlamaktan bir daha sakındırmakta ve neticede insanların dünyada yaptıklarıyla yüzleşmek ve bunun hesap vermek üzere kabirlerden kalkıp Allah'ın huzuruna çıkacakları gerçeği hatırlatılmaktadır. Bu edatla son kez şu mesaj verilmektedir: Kul hakkı olan bu ve benzeri işlerde hile yapmayın, öldükten sonra dirilme ve hesap gününü yalanlayan kötülerden olmayın, tövbe edip hayır ve iyilik yapmaya çalışın.¹⁰¹

Netice itibarıyla Mutaffifîn Sûresi'nde özellikle alış-verişte adaletli olmakla âhret teması bir arada zikredilerek o günkü Mekke toplumunda göze çarpan birtakım yanlış uygulamalar eleştirilmektedir. Bu sûrede özellikle âhret bağlamında "kellâ/كَلَّا" edatı iki defa zikredilerek hileli ölçüp tartmak suretiyle emek hırsızlığının yanlışlığı ve uhrevî boyutunun vebali ortaya konmuş olmaktadır.

Sonuç

Kur'an-ı Kerim Allah'ın ilahî bir hitabıdır. Bunun muhatap üzerindeki tesiri, onun kendisini gerçek anlamda bu hitaba muhatap olarak görüp görmemesiyle alakalı bir durumdur. Bu bağlamda, hitap sahibinin vermek istediği mesajı hangi lafızlarla ilettiği meselesi de önem arz etmektedir. Bu yönüyle Kur'an'da kullanılan ifadeler ve lafızlar dikkat çekicidir. Öyle ki, her bir cümlenin, her bir kelimenin, hatta her bir harfin anlatım bütünlüğü içerisinde önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede Kur'an'da on beş farklı sûrede otuz üç defa zikredilen "kellâ/كَلَّا" edatı kullanımı dikkat çekmektedir. Bu çalışmamızda söz konusu edatın on iki farklı sûrede on yedi yerde ifadelendirilmesini, ahiret inancı çerçevesinde incelemeye çalıştık.

Lafız ve mâna itibarıyla eşsiz bir özelliğe sahip Kur'an'ın, özellikle Mekkî sûrelerdeki farklı üslûp ve ifade biçimi dilbilimcilerin ve müfessirlerin dikkatini çekmiştir. Evrensel mesajları ihtiva eden son ilahi kitabın ilk muhatap kitlesi olarak cahiliye toplumunu değiştirme ve dönüştürmede, muhteva-üslûp çerçevesinde bir dil kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda ahiret inancının oluşmasında "kellâ/كَلَّا" edatı ile başlayan ayetlerin,

⁹⁷ Mevduğî, *a.g.e.*, 7/64.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1187; Kurtubî, *el-Câmi'*, 22/138; İbn Âşûr, *et-Tahrir ve't-tenvir*, 30/194.

⁹⁹ el-Mutaffifîn 83/18.

¹⁰⁰ el-Mutaffifîn 83/7-17.

¹⁰¹ Âlûsî, *Ruhu'l-Meâni*, 30/74; Elmahlî, *Hak Dini*, 7/316.

muhataplarının düşüncelerini değiştirmede ve imanlarını olgunlaştırmada ciddi katkılar sağlayacağı muhakkaktır.

"Kellâ/كَلَّا" edatının geçtiği ayetleri bu çerçevede tahlil ederken siyak-sibak bağlantısı noktasında bazı tespitler yapılmıştır. Esasen "kellâ/كَلَّا" edatı, aslında cahiliye döneminde var olan birtakım yanlış inanış ve uygulamalara bir reddiye ve kınama anlamında olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Özellikle tevhit ve ahiret inancına yönelik müşriklerin tavır ve söylemlerine bir meydan okumanın, bu edatla yapıldığını da görmüş olduk.

Mekke müşriklerinin inançlarında iki önemli yanlışları var idi. Birincisi; Allah'a ortak isnat etmeleri, diğeri ise ahiret gününü yalanlayıp yok saymalarıydı. "Kellâ/كَلَّا" edatıyla bu iki yanlış düşünce ve inanış kesin olarak reddedilmiştir. Ahiret bağlamında "kellâ/كَلَّا" edatının kullanıldığı ayetlerin devamında müşriklere, İslam'a yapmış oldukları sözlü saldırıların adeta cevabı verilmiş ve onlar, bu davranışlarından vaz geçmedikleri takdirde, ahirette karşılaşacakları kötü sonla tehdit edilmiştir. Söz konusu edat kullanılmak suretiyle inkâr ve şirk inancına sahip olanlara yönelik "Her şeyi dünya hayatıyla sınırlı görmeyin, bu dünya hayatından başka bir de ahiret hayatı var." gerçeği açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu gerçek, kâfir ve müşriklerin zihinlerinde yer etmesi açısından "kellâ/كَلَّا" edatıyla çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca ayetlerin tekil incelemelerinde, bu edatın devamında yapılan reddiyenin veya olumsuz kılmanın gerekçeleri anlatılmış ve doğru davranış veya söyleme vurgu yapılmıştır.

Kaynakça

- Ahmed İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2009.
- Aldemir, Halil. "İslam Öncesi Mekke Ekonomisinin Kur'an Daveti Açısından Değerlendirilmesi". *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu*. ed. Mevlü Güngör. İstanbul: Kültür Sanat Basım Evi, 2011.
- Âlûsî, Mahmud Şükrü. *Ruhu'l-meâni*. y.y: İdaretü't-Tıbbâtü'l-Münîre-Tasvîr-i Dar-i İhyari't-Türasi'l-Arabi, 2008.
- Ateş, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Bezzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Merâşî. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi-Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 2015.
- Beğavî, Ebu Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Mealimü't-tenzîl*. Riyad: Daru Tayyibe, 1989.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınları, t.y.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsiru'l-hadis*. Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslami, 2000.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*. çev. Cahit Koytak vd. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tahrir ve't-tenvir*. Tunus: Daru Sahnun, 1997.
- İbnü'd- Darîs, Muhammed b. Eyyûb. *Fezailu'l-Kur'an*. Suriye: Daru'l-Fikr, 1987.
- İbn Yaîş, Yaîş b. Ali. *Şerhu'l-Mufasssal fi ilmi'l-luğa*. Beyrut: Daru'l-İlmiyye, 2001.
- Kaya, Remzi. "Vahiy Öncesi Hicaz'da Arapların İnanç Esasları", *Kuran'ın Anlaşılmasına Katkı Açısından Kuran Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*. ed. Mevlüt Güngör. İstanbul: Kültür Sanat Basım Evi, 2011.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kutub, Seyyid, *fi zilâl'il-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Şuruk, 1972.
- Kurtûbî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu li Ahkâm'il-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.

- Mukâtil bin Süleyman. *Tefsiru Mukatil b. Süleyman*. thk. Abdullah Mahmut Şahate. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-Arabi, 2002.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed. *Tevîlâtü ehl-i sünne*, thk. Mecdi Baslum. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'la. *Tefhimu'l-Kur'an*. çev. Muhammed Han Kayahanî vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Razî, Fahreddin. *Mefatihü'l-gayb*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1981.
- Sabûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-tefasir*. Beyrut: Daru'l-Kur'an'il-Kerim, 1981.
- Söylemez, M. Mahfuz. *Cahiliyye Araplarının Ahiret İnanıcı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Taberî, Muhammed İbn Cebir. *Camiu'l-beyan an tevîli âyi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dar-ı Hicr, 2001.
- Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Zemahşerî, İbn Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki javâmi'izi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't te'vîl*. Beyrut: Daru'l-Marife, 2009.

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/November 2022), 39-51

Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. Âyetler Bağlamında Evlatlık Kurumu

Adoption Institution The Context of Verses 4-5 and 37 in Surah Ahzab

Sariye ERYİĞİT

Yüksek Lisans Öğrencisi/Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı

Graduate Student/Zonguldak Bulent Ecevit University, Institute of
Social Sciences, Department of Basic Islam Sciencies,

Zonguldak/TÜRKİYE

sariye-ery@hotmail.com

orcid: 0000-0002-6096-0412

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 10.08.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 26.10.2022
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Eryiğit, Sariye. Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. Âyetler Bağlamında Evlatlık Kurumu. Tafsir, Dergisi
2/2 (Mayıs 2022), 39-51

Eryiğit, Sariye. Adoption Institution The Context of Verses 4-5 and 37 in Surah Ahzab, Tafsir
Journal 2/2 (May 2022), 39-51

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>

Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Adoption Institution in the Context of Verses 4-5 and 37 in Surah al-Ahzab

Abstract

The family institution, which has been on the world together with the history of humanity, is very important for societies. The fact that the family is morally sound and decent makes societies stronger too. Of course, it is the children, who are part of the family, that make the family a family and turn the home into a warm place. Families want to have a children for religious, sociologic or psychological reasons. However, no matter how much they want, some families can't have children. Families who can't have a children resort to adoption to make up for these shortcomings. Sometimes, even if they have children, families prefer adoption for different reasons. Adoption, which has been implemented by various nations and states living in the world with some differences, causes some problems in families and societies. The adoption institution, which was common in the period of ignorance, was called "tabenni". For Arabs, it was not important whether the lineage of the person they wanted to include in their family was known or not, they declared it with the consent of the father or guardian of the person they would adopt and in the presence of witnesses. After this practice, the adopted child had all the rights of the adopter's own children. As a matter of fact, the Prophet (pbuh) adopted Zayd ibn Haritha during the age of ignorance, and this adoption continued until verses 4-5 and 37 of Surah al-Ahzab came in the first years of Islam. Almighty Allah first informed all Muslims in the presence of His Prophet with the 4th and 5th verses of Surah al-Ahzab that it is not valid for people who are not from their own loins and that he abolished the institution of adoption with these verses. Later, with the 37th verse in the same surah, he abolished the rule of "not marrying the wife who is divorced by adopted child", which is a wrong practice caused by the institution of adoption. In our research, we will try to convey the solutions to the readers in the light of the relevant verses by addressing these problems caused by the adoption institution.

Key Words: Tafsir, The Quran, Surah al-Ahzab, Adoption, Institution

Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. Âyetler Bağlamında Evlatlık Kurumu¹

Öz

İnsanlık tarihiyle beraber dünya üzerinde yer alan aile kurumu, toplumlar için çok önemlidir. Ailenin, ahlaken sağlam ve düzgün olması toplumları da güçlü yapmaktadır. Aileyi aile yapan, yuvaları sıcak bir mekâna çeviren elbette ki ailenin bir parçası olan çocuklardır. Aileler, dini, sosyolojik veya psikolojik nedenlerden dolayı çocuk sahibi olmak istemektedirler. Fakat ne kadar çok istenirse istensin bazı aileler çocuk sahibi olamamaktadırlar. Çocuk sahibi olamayan aileler, bu eksiklerini gidermek için evlat edinme yöntemine başvurumaktadırlar. Bazen de çocuk sahibi olsalar dahi, aileler, farklı nedenlerden dolayı evlat edinme yolunu tercih etmektedirler. Dünya üzerinde yaşayan çeşitli milletler ve devletlerin, bazı farklılıklarla uygulamış oldukları evlat edinme, aileler ve toplumlarda birtakım sıkıntılara yol açmaktadır. Cahiliye döneminde yaygın olan evlatlık kurumu "tebenni" olarak adlandırılmıştır. Araplar için ailesine katmak istedikleri kişinin nesebinin belli olup olmaması önem arz etmemekte, evlat edinecekleri bireyin babasının veya vasisinin rızası ve şahitlerin huzurunda bunu ilan etmekteydiler. Bu uygulamadan sonra evlat edinilen, evlat edenin öz çocuklarının sahip olduğu tüm haklara sahip olmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber, Zeyd b. Hârise'yi cahiliye döneminde evlat edinmiş ve bu evlatlık İslâm'ın ilk yıllarında Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. âyetler

¹ Bu çalışma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam eden "Kur'an'ın Evlatlık Kurumuna Yaklaşımı" isimli yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

gelinceye kadar devam etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi evlatlık kurumu geçmişte olduğu gibi günümüzün de önemli meselelerinden birisi durumundadır. Bu sebeple evlat edinmek isteyenler konu hakkında İslâm Dini'nin görüşünü öğrenmek istemektedirler. Araştırmada evlatlık kurumunun yol açtığı sorunlar Ahzâb Sûresi'nde bulunan ilgili ayetler ışığında mahremiyet, miras ve nesep olarak üç başlık altında ele alınmaktadır. Çalışma yapılırken birincil kaynak olarak Kur'ân ve çeşitli dönemlerde yazılmış tefsir eserlerinden faydalanılmıştır. Yine çalışmada konu ile ilgili yazılmış kitap, tez ve makaleler de kaynak olarak kullanılmıştır. Evlatlık kurumu mahremiyet açısından incelendiğinde, evlat edinilen ile evlat edinen aile aynı çatı altında duracaklarından dolayı karşılıklı mahremiyet yasaklarının çiğneneceği konusunda eserler arasında fikir birliği olduğu görülmektedir. Konu miras açısından ele alındığında, mirasla ilgili ayetler incelenmiş ve orada evlatlığın miras üzerinde bir hakkı bulunmadığı görülmüştür. Bu yüzden de evlatlığın hiçbir hakkı olmadığı halde gerçek varislerin hakkına ortak olması durumunda, aile ile evlatlık arasında sorunlara yol açabileceği gözlemlenmektedir. Evlatlık kurumunun yol açtığı bir diğer sorun nesep konusudur. İncelenen eserlerde, evlatlık olarak alınarak başkasının nesebine dahil edilen çocuğun ileride gerçek nesebinin unutulacağından bahsedilmektedir. Bunun neticesinde de evlatlığın bilmeden yasak olan bir mahremiyle evlenebileceği ya da evlenmesi yasak olmayan kişilerle arasına boşu boşuna nikah engeli koyacağı belirtilmektedir. Nitekim Yüce Allah, önce -Ahzâb Sûresi 4. ve 5. ayetlerle, insanların kendi sulbünden olmayan kişileri evlat edinmelerinin hiçbir geçerliliği olmadığını açıklamaktadır. Devamında da evlatlık kurumunun kaldırıldığı görülmektedir. Daha sonra aynı sûre içerisinde bulunan 37. âyetle, cahiliye döneminde uygulanan "evlatlığın boşadığı hanımıyla evlenilmez" kuralının kaldırıldığı ifade edilmektedir. Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı evlat edinme yasaklanırken Allah'ın pek çok ayette yetime, kimsesize sahip çıkmayı, onları bakıp gözetmeyi buyurduğu dikkat çekmektedir. Zira insanlar kimsesizleri kendi neseplerine dahil etmeden, mahremiyet konusuna dikkat ederek bakabilir, onları sevebilir ve bütün sorumluluklarını üstlenebilirler. Evlat edinmede yasaklanan şeyin, evlatlığa öz oğul haklarının yüklenmesi olduğu görülmektedir. Yoksa onların bakılıp, gözetilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanmasında bir sorun olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Ahzâb Sûresi, Âyet, Evlatlık Kurumu

Giriş

Yüce Allah, insanları yaratırken onları başı boş bırakmamış, insanlık tarihiyle beraber doğru yolu göstermek için peygamberler ve kitaplar göndermiştir. Allah, (c.c.) göndermiş olduğu bütün peygamberler ve kitaplarla, insanlara hem ahiret hayatında hem de dünya hayatında mutluluğa erişme yollarını göstermiştir. En son, Hz. Muhammed ve Kur'ân-ı Kerim ile İslâm dinini göndererek, insanlığa, kıyamete kadar uymaları gereken kuralları bildirmiş ve yanlış olan uygulamalarını kaldırmıştır. Kendi sulbünden olmayan bir çocuğu evlat edinme meselesi, insanların yanlış olan uygulamalarından birisiydi.

İnsanlar, belli bir yaşa geldikleri andan itibaren iletişim kurabilecekleri, anlaşabilecekleri ve acısıyla, tatlısıyla hayatı paylaşabilecekleri karşı cinsten birilerine ihtiyaç duyarlar. Aradıkları özelliklerde birisini bulduklarında da bu birlikteliği mutlu bir yuvaya dönüştürmek için evlenirler. Sonra yuvalarını daha mutlu kılmak ve nesillerini geleceğe taşımak için çocuk sahibi olmak isterler. Çocuk sahibi olmayı bütün aileler isterken, çeşitli fizyolojik, psikolojik ve tıbbi nedenlerden kaynaklanan sorunlar yüzünden bazılarının bu isteği gerçekleşmemektedir. Bu durumdan dolayı, yuvalarında bir eksiklik hissedilen aileler, nesebi bilinsin veya bilinmesin bir başkasının çocuğunu evlat edinmektedirler. Cahiliye döneminde var olan ve İslâm'ın ilk yıllarında da devam eden evlatlık kurumu, Ahzâb Sûresi'nin bazı âyetlerinin inmesiyle kaldırılmıştır. Allah Teâlâ, Zeyd b. Hârise'yi evlat edinmiş olan peygamberi Hz. Muhammed'i, Ahzâb 4-5. ve 37. âyetlerle uyararak, evlatlık kurumunu ve ondan kaynaklanan bazı uygulamaları kaldırdığını bildirmiştir.

Bu çalışmada, evlatlık kurumunun yol açtığı sorunlar ve yasaklanmasını gerektiren durumlar, ilgili âyetler ışığında ele alınacaktır. Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. âyetlerle ilgili bazı müfessirlerin görüşlerinden faydalanılarak konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

1. Evlatlık Kurumu ve Nedenleri

Yüce Allah (c.c.), Kur'ân-ı Kerim'de, insanı aile içerisinde dünyaya getirdiğini ve çoğaltıp, yaydığını şu şekilde bildirmiştir:

*"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan, ondan eşini var eden, bu ikisinden de birçok erkekler ve kadınlar üreten yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının."*²

Anne, baba ve çocuklardan meydana gelen aile, toplumların temelini oluştururken, çocuklarda ailenin soyunun devamını sağlayan ve evin neşe kaynağı durumundadırlar. Bu yüzden de aile için bir çocuğun varlığı sadece önem arz etmemekte, bilhassa öncelik verdikleri meseleler arasında yer almaktadır.³ Aile Sosyologları, çocuğun aile içi görevleri için şunları söylemektedirler: Ailesine mutluluk verir, iş gücü sağlar, anne ve babası için güven kaynağı olur ve onlara statü göstergesi sağlar.⁴

Ailelerin istemesine rağmen, bazı evli çiftler çocuk sahibi olamamakta ve çocuk özlemini gidermek için evlat edinmeyi tercih etmektedirler. *"Nesebi belli olsun olmasın başkasına ait bir çocuğu kendi çocuğu olarak kabul etme"*,⁵ anlamına gelen evlat edinme kavramı, Türk Medeni Hukuku'nun Aile Hukuku başlığı altında şu şekilde açıklanmıştır: *"Evlat edinme, mahkeme kararı ile bir kişinin kendinden en az on sekiz yaş küçük kendi altsoyu dışındaki bir kişiyle yasalara uygun biçimde soybağı ilişkisi kurmasıdır."*⁶

1.1. Evlat Edinme Nedenleri

Eski devletlere baktığımızda, aileler, daha çok soylarının devam etmesi için evlat edinmişlerdir. Günümüzde ise bu durum kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukları sıcak bir yuvaya kavuşturma amacı ile yapılmaktadır.⁷ Yapılan tarihi tetkiklerde, bazı kavimlerin evlat edinmeyi dini açıdan tercih ettikleri görülmektedir. Bu kavimler, insanların öldükten sonra ruhlarının, tıpkı hayattaki gibi yiyip içtiklerine inanmaktadırlar ve bu yüzden de ölümden sonra mezarlarına gerekli eşyayı bırakacak ve onlar için atalarına ibadet edecek çocuklara ihtiyaç duymaktadırlar.⁸

Evlat edinme nedeni bazen duygusal olabilmektedir. İnsanlar evlendikleri zaman çoğunlukla çocuk sahibi olmayı istemektedirler. Fakat bu herkes için mümkün olmamakta, eşlerin birinde veya ikisinden kaynaklanan sorundan dolayı çocuk sahibi olamayan çiftler duygusal olarak yıpranmaktadırlar. Çocuk özlemi duyan çiftler, bu sorunu evlat edinerek çözmektedirler. *"Çocuk sahibi olmak insan ve aile yaşamının önemli bir aşamasını oluşturur ve çoğunlukta çiftlerin ortak özlemidir. Bu özlemi yaşayan aileler için evlat sahibi olamamak başlı başına bir sorundur."*⁹

Aileler sosyal nedenlerden dolayı da evlat edinmeyi tercih edebilmektedir. Çocuk özlemi çeken, yaşlandıklarında yalnız ve kimsesiz kalmaktan korkan bazı aileler evlat edinme

² en-Nisâ 4/1.

³ Mustafa Aydın, *Sistematik Aile Sosyolojisi* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2013), 195.

⁴ Aydın, *Sistematik Aile Sosyolojisi*, 200.

⁵ Mehmet Akif Aydın, *"Evlat Edinme"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/527-529.

⁶ Ahmet M. Kılıçoğlu, *Aile Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2019), 447.

⁷ Mustafa Yıldırım, *İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2005)

⁸ Aytakin M. Ataay, "Medeni Hukuk'da Evlat Edinme", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 21/1-4 (Temmuz, 2011), 278.

⁹ Ergun Yazıcı, "Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Çocuk Evleri", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/18 (Kasım, 2013), 505.

ile sıkıntılarında kurtulmaktadır. Diğer taraftan bir yuvanın özlemini çeken kimsesiz veya çeşitli nedenlerden dolayı ailelerinin bakamadığı çocuklar, evlat edinme sayesinde sıcak bir yuvaya kavuşturularak sağlıklı ve faydalı bireyler olarak topluma kazandırılmaktadır.¹⁰

2.Cahiliye Döneminde Evlat Edinme

H. Muhammed'in peygamberliğinden önce, insanların yaşadıkları ve özünde putlara tapma, soy soplâ övünme, hukuksuzluk, kibir ve zayıfları ezme gibi olumsuzlukları barındıran sosyal ve kültürel ortama "cahiliye dönemi" denmektedir.¹¹ Arabistan yarımadasında bulunan Mekke ve çevresinde yaşayan Arapların İslamiyet öncesi yaşantıları, çirkinlikler, haksızlıklar ve günahlarla dolu olduğu için bu dönem "cahiliye dönemi" olarak adlandırılmaktadır.¹²

Arabistan yarımadasında yaşayan Araplar, kan bağıyla birbirine bağlı olan bireylerden oluşan kabilelerden meydana gelen topluluklardır. Kabileler arasında sürekli kan davaları, sosyal ve psikolojik savaşlar olduğu için kabilelerde bulunan kişi sayısı çok önem arz etmekteydi. Kabildeki birey sayısının çok olmasını önemli kılan bir diğer neden de "asabiyet" duygusuydu. Asabiyet duygusuyla Araplar, baba tarafından olan akrabalarını haklı veya haksız her türlü durumda koruyup gözeterek tehlike anında onların yanında bulunmaktaydılar. Kan bağıının dışında kabilesini genişletmek isteyen Araplar bazı uygulamalarla bunu yapabilmekteydiler. Hilf (antlaşma, ittifak), civar (resmi koruma teminatı), vela (korumaya alma) gibi uygulamalar bunlardan bazılarıdır.¹³

Cahiliye döneminde zayıf ve güçsüz olan kişiler "Hilf" anlaşması ile güçlü kişilerin himayesine girebilmekte, güçlü olan kişinin istemesi halinde onun evlatlığı olarak nesebine dahil olabilmekteydi. Bu durumun nedeni "Cahiliyede kişinin saygınlığı, mensub olduğu aileye ve insanlar tarafından kabul edilen asaletine bağlı olmaktır."¹⁴

Cahiliye döneminde evlat edinmenin bir başka yolu daha bulunmaktaydı. Evlat edinmek isteyen kişi, evlat edinmek istediği çocuğun (nesebi belli olsun veya olmasın) babasının veya vasisinin rızası ile şahitlerin huzurunda çocuğu evlat edinerek nesebine kattığını ilan ederdi. Bu şekilde evlat edinilen çocuğun, öz ailesi ile arasında hiçbir bağ kalmaz, evlatlık olarak nesebine dahil olduğu ailenin öz çocuklarının sahip olduğu haklara sahip olurdu. Evlatlık alınan çocuk, evlat edinenin ismini alır, nesep, miras ve mahremiyet gibi meselelerde öz çocuk muamelesine tabi olurdu.¹⁵ Evlatlık öz oğul gibi kabul edildiğinden dolayı evlat edinen kişi, evlatlığının boşadığı hanımı ile evlenemez, bu çok çirkin görülürdü.¹⁶

Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm* adlı eserinde, cahiliye döneminde yapılan evlat edinme işlemi şu şekilde ifade etmektedir: Evlat edinme bütün milletlerde olduğu gibi cahiliye döneminde de uygulanmıştır. Evlat edinecek olan kişi, ilerde bir anlaşmazlık olmaması için evlat edineceği çocuğun babası veya velisi ile birlikte bir topluluğun huzuruna çıkardı. Burada, çocuğu evlat edindiğini ilan ederek evlat edinme işlemi gerçekleştirirdi. İlanla beraber evlat edinilen çocuk yeni ailenin bir ferdi olarak evlat edinenin öz çocuklarının sahip olduğu bütün haklara sahip olurdu. Evlat edinenin, evlat edinilen ve ailenin öz çocuklarının haklarını korumak için kurallar konulmuş ve bu kurallar çiğnenmezdi.¹⁷

¹⁰ Osman Sağlam, *İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 12.

¹¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Dini Terimler Sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 44

¹² Mustafa Fayda, "Cahiliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/17-19. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 127-136.

¹³ İbrahim Sarıçam, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 35-37.

¹⁴ Adnan Demircan, *Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 12.

¹⁵ H. İbrahim Acar, "İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme ve H. Peygamber'in Zeynep'le Evliliği", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 Nisan, 2006), 100.

¹⁶ Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali* (Konya: Armağan Kitaplar Yayınevi, 2010), 496.

¹⁷ Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm* (Dârü's-sâki, 1422/2001), 231.

3. Evlatlık Kurumunun Toplumsal Yansımaları

Aileler, anne, baba ve onların soyundan gelen çocuklardan oluşmakta, bazı durumlarda doğal yollarla çocuksahibi olamayan aileler başkalarının çocuğunu evlat edinerek ailelerine katılmaktadırlar. Sosyal bir kurum olan ailenin, toplumların geleceği için bazı görevleri bulunmaktadır. Bu görevler arasında neslin devamını sağlamak, çocukları bakıp gözeterek onlara güvenli bir ortam sağlamak, kültürlerin ve statülerin çocuklara öğretilmesi sayılabilir.¹⁸ Sağlıklı toplumlar oluşmasında ailenin ve çocukların büyük rolü bulunduğu için, evlatlık kurumunun da toplumlara çeşitli yansımaları olabilmektedir. Bu yansımalar, mahremiyet, nesep ve miras olarak üç başlık altında incelenebilir.

3.1. Mahremiyet Açısından

Mahrem; “Sözlükte ‘haram, haram kılmak ve haram kılınmış’ anlamlarına gelmektedir. Dini bir kavram olarak, genelde Allah’ın haram kıldığı, yasakladığı şeylere, özelde ise evlenilmesi ebedi olarak yasak olan kişilere denir.”¹⁹ Mahrem kavramını özel anlamda ele aldığımızda, Allah Tealâ’nın, Kur’ân-ı Kerim’de Nisa Sûresi 23. âyet ve Nûr Sûresi 31. âyet ile insanların kimlerle evlenmelerinin yasak olduğunu, kimlerle tesettürsüz ve yalnız başlarına kalamayacaklarını açıkladığını görmekteyiz. İnsanların, kimlerle evlenmesinin yasak olduğunu anlatan âyet şu şekildedir;²⁰

“Size şunlarla evlenmek haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren sütanneleriniz, süt kız kardeşleriniz, karılarınızın anneleri, kendileriyle zifafa girdiğiniz karılarınızdan olan evinizde bulunan üvey kızlarınız. Eğer anneleri ile zifafa girmemişseniz onlarla evlenmeniz size bir günah yoktur. Öz oğullarınızın karıları, iki kız kardeşi nikah altında bir araya getirmeniz. Ancak önceden olanlar başka. Şüphesiz Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir.”²¹

Kur’ân-ı Kerim’de hanımların tesettürsüz olarak kimlerin yanında durabileceğini anlatan âyet ise şu şekildedir;

“Mümin kadınlara söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zinet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini kocalarından yahut babalarından yahut kocalarının babalarından yahut oğullarından yahut üvey oğullarından yahut erkek kardeşlerinden yahut erkek kardeşlerinin oğullarından yahut kız kardeşlerinin oğullarından yahut Müslüman kadınlardan yahut sahip oldukları kölelerden yahut erkeklığı kalmamış hizmetçilerden yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler.”²²

Yukarıda zikredilen âyetlere bakıldığında, evlenmeleri haram olan kişilerin kan, sıhriyet ve süt bağı olan kişiler olduğu görülmektedir. Evlatlığın adı, evlenilmesi haram olan kişiler arasında geçmemektedir. Evlat edinme ile oluşan soy bağında, evlat edinen ve evlatlık alınan arasında bir nesep bağı oluşmadığı için mahremiyet meydana gelmemektedir. Bunun sonucu olarak evlatlık ile aile arasında giyim, gezme ve bir arada bulunma gibi konularda sıkıntı oluşmaktadır.²³ Evlatlık ve aile arasında mahremiyet açısından meydana gelen sakıncalar için şöyle denilmektedir; “Evlatlık, kendine tamamen yabancı bir ailenin yanında

¹⁸ Aydın, *Sistematik Aile Sosyolojisi*, 23.

¹⁹ Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 353.

²⁰ Kur’ân-ı Kerim’de evlenme ile ilgili olarak bkz. Hatice Teber, “Evlenme” Hayat rehberi Kur’ân Konulu Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2021, IV/478-481.

²¹ en-Nisa 4/23.

²² Nûr 24/31.

²³ Ahmet Ekşi, *İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 74.

yaşar. Evlat edinmenin eşine, kızına yabancı olduğu halde onların yanına girer, haram olan yerlerini görür ve kendisine haram olmalarına rağmen onlarla baş başa kalır. Onlarla evlenmesi helal olduğu halde bunu kendisine haram kılar.”²⁴

3.2. Neseb Açısından

Aileler sağlam olursa toplumlarda buna bağlı olarak güçlü ve sağlıklı olurlar. Bütün dinlerde önemli olan aile hayatı, İslâm dini açısından çok daha önemli bulunmaktadır. Bu yüzden de “İslâm’da önem ve özenle korunması istenen beş esastan biri de neslin ve ailenin korunmasıdır.”²⁵ Nesebin korunması mahremiyet, evlilik ve miras açısından zorunluluk doğurmaktadır. Hz. Muhammed (s.a.s.), akrabalar arasında ilişkilerin İslâm’a uygun sürdürülebilmesi için nesebin bilinmesinin şart olduğunu söylemiştir. Bu nedenle, bakılması amacıyla başkalarının yanına verilen çocukların, kendi öz ailelerini bilmeleri dinen zorunludur.²⁶

Neseplerin karışmasını İbn Haldun *Mukaddime* adlı eserinde şöyle açıklamaktadır: İnsanların, kendi nesebinin dışında başka bir nesebe, antlaşma yaparak geçmesi veya herhangi bir nedenden dolayı kendi nesebinden çıkarak başka nesebe dahil olması sonucu nesepler bozulmaktadır.²⁷ Çünkü “diğer bir ‘uruğa’²⁸ intisab etmek suretiyle bu hüküm ve kaidelerden faydalanmakla o nesebe gerçekten intisab etmiş gibi olur. Bundan başka, zamanlar geçmekle mensub olduğu ilk nesebi unutulur. Bu nesebi bilen ensap bilginleri de ölmüş olur. Bu tarikle çoğunluk nesebini bilmez.”²⁹

Kur’ân-ı Kerim’de Allah (c.c.) “Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu Allah Katında daha (doğru ve) adaletlidir,”³⁰ buyurarak, cahiliye döneminde Zeyd b. Hârise’yi evlat edinmiş olan Hz. Muhammed’in (s.a.s.) bu uygulamasını sona erdirmiştir. Alimlerin çoğunluğu, Allah’ın (c.c.) koyduğu tüm hükümlerde insanlar için faydalar olduğu ve onlardan birtakım zararları giderdiği konusunda fikir birliği içerisinde olmuşlardır. Evlat edinme nedeniyle kişi öz ailesini bilemez, dolayısıyla neseb bağı ortadan kalkar ve meşru olmayan evlilikler gerçekleşerek soyların karışmasına sebebiyet verilebilir, diyerek evlat edinmenin tehlikesine dikkat çekilmektedir.³¹

3.3. Miras Açısından

İslâm Hukuku’nda mirastan kimin ne kadar pay alacağı, Kitap, Sünnet ve İcma ile belirlenmiştir. Mirasçı olmak için kişinin hısımlar (neslinden geldikleri ve neslinden gelenler) ve evlilik bağı gibi şartlar geçerli olmaktadır. Hısımlar; kişinin baba, dede gibi usulleri, çocuk ve torun gibi ferileri, yan hısımlar olarak da ana ile babanın kardeşleri sayılmaktadır. Evlilik bağına ise eşler birbirine mirasçı olmaktadır.³² Evlatlık kurumunun aileye, dolayısıyla topluma etkilerinden birisi de miras (Feraiz)³³ üzerinde olmaktadır. Cahiliye döneminde miras, neseb ve sebep olarak iki şekilde pay ediliyordu. Kişinin kendi soyundan olanlar neseb

²⁴ Sağlam, *İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme*, 54.

²⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 157.

²⁶ Ülfet Görgülü, “Koruyucu Aile Uygulamasının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23(2014), 52.

²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, 1988), 1/329.

²⁸ Urûk: (İrk. c) Irklar, kökler, damarlar. Abdullah Yeğin, *Yeni Lugat* (Yeni Asya Yayınları, 1975), 744.

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/330.

³⁰ el-Ahzâb 33/5.

³¹ Meryem Bektaş, *İslâm Hukukunda Çocuk Hakları Bağlamında Koruyucu Aile* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 101.

³² Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 423-425.

³³ Terikede hakkı olan şahıslar ile her birinin payını ve bu paylarla ilgili hesap şekillerini gösteren hükümler ve kâideler. Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuku*. (İstanbul: Ensar Neşriyat. 1985), 157.

adı altında ele alınırken, anlaşma ve tebenni de sebep olarak mirasa hak kazanıyordu.³⁴ İslâm'ın ilk başlarında mirasla ilgili hükümler gelmemiş, insanların kolayca uygulayabilmesi için zamana yayılmıştır. Mekke'nin fethinden sonra inen aşağıdaki âyetlerle, kardeşlik anlaşmasından doğan miras hakkı ve İslâm'dan önce var olan evlatlık müessesesi ve buna bağlı olarak evlatlığın mirastan pay alma durumu ortadan kaldırılmıştır.³⁵

"...Hısımlar Allah'ın kitabınca birbirine daha yakındırlar."³⁶

"Aralarında hısımlık bulunanlar, Allah'ın kitabında, miras hususunda birbirlerine diğer müminlerden ve muhacirlerden daha yakın ve daha layıktırlar. Şu kadar ki dostlarınıza iyilik edebilirsiniz."³⁷

Kur'ân-ı Kerim'de miras ile ilgili bulunan âyetlere bakıldığında, mirastan kimin ne kadar pay alacağı açıklanırken evlatlığın bir hissesi bulunduğu bahsedilmemektedir. Yüce Allah, Nisa Sûresi 4/11 ve 12. âyetlerde mirastan pay alacakları şu şekilde açıklamaktadır; ölenin erkek ve kız çocukları, ana-babası, kardeşleri ve eşlerin birbirine mirasçı olduğunu (mirastan alacakları hisseleriyle birlikte) belirtmektedir. Allah (c.c.) âyetlerin devamında, bütün bu paylaşımların, ölenin borçlarının ödenmesi ve vasiyetinin yerine getirilmesinden sonra yapılmasını emretmektedir. Yine Allah, (c.c.) Nisa 4/176. âyette babasız veya çocuksuz kimsenin ölümü halinde, mirasının kardeşlerinin arasında paylaşılmasını emretmektedir.

İslâm Hukuku'na göre mirasçı olmanın bir şartı da nesep yakınlığı olmasıdır. Evlat edinme ile suni bir nesep bağı oluşmakta bu durum da evlatlığa mirasçı olma hakkını vermemektedir. Toplum açısından olaya baktığımızda ise, evlat edinen kişi, evlatlığına mirasından pay verdiğinde gerçek mirasçıların payında bir azalma söz konusu olacaktır. Bu durum haksızlığa uğramış olan gerçek mirasçılar ile ailenin diğer fertleri arasında sorunlara yol açacaktır. İslâm Hukukunda bir kişi, nesebine dahil etmeden bakıp yetiştirdiği çocuğa, hayatta iken dilediği kadar malından verebilir, ölümü halinde ise malının üçte birlik kısmını vasiyet ederek bırakabilme hakkına sahiptir.³⁸

İslâm'ın kaldırdığı evlatlık müessesesi için, âlimler şu şekilde açıklama yapmaktadırlar: İnsanın kendi nesebinden olmayana, ailesine ve kendi nesebine katması, evlatlığa öz evlat gibi miras hakkı tanınması, karşılıklı evlilik yasakları meydana getirilmesi ve aile içinde mahremiyet sınırlarına dikkat edilmemesidir.³⁹

4. Evlatlık Kurumuyla İlgili Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. Âyetlerin Anlaşılması

Kur'ân 'da bulunan kıssalarda açık bir şekilde evlatlık olarak alındıkları söylenmesi de Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın, öz ailelerinden başka ailelerde onların öz çocukları gibi bakılıp yetiştirildiklerinden bahsedilmektedir.⁴⁰ Yusuf kıssasında Hz. Yusuf'u satın alan kişinin, Hz. Yusuf için hanımına "Ona iyi bak. Belki bize yararı dokunur veya onu evlat ediniz..."⁴¹ yani o bizim göz aydınlığımız ve malımızın da sahibi olur, dediği bildirilmektedir. Bu ifadede onu satın alan azizin çocuğu olmadığı ve olma ümidinin bulunmadığı anlaşılmakta bu yüzden de Hz. Yusuf'u evlatlık olarak aldığı düşünülmektedir.⁴² Kasas Sûresinde, Firavun'un hanımı

³⁴ Ekşi, *İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme*, 68.

³⁵ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 422.

³⁶ el-Enfal 8/75.

³⁷ el-Ahzâb 33/6.

³⁸ Bektaş, *İslâm Hukukunda Çocuk Hakları Bağlamında Koruyucu Aile*, 101-102.

³⁹ Yusuf el-Kardavi, *İslâm'da Helal ve Haram*, çev. Mustafa Varlı (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1974), 322.

⁴⁰ Abdullah Acar, "İslâm'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları ile İrtibatı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33 (2019), 427.

⁴¹ Yusuf 12/21.

⁴² Muhammed Abduh, Muhammed Reşid Rıza, "Tefsiru'l Menâr," . çev. Ali Rıza Temel (İstanbul: Ekin Yayınları, 2014), 14/162.

Asiy'e'nin, kocasına, Hz. Musa'yı öldürmemesini, onun kendilerine göz aydınlığı olabileceğini ve "onu evlat edineceklerini"⁴³ söylediği ve sonra da Hz. Musa'yı sarayda bir evlat gibi büyüttüğü anlatılmaktadır. Yusuf ve Kasas Sûrelerinde bu iki peygamberin evlatlığından bahsedilse de Kur'an, bu konuya ait hükümleri Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. âyetlerle açıklamıştır.

İslâmi kaynaklarda "ed'ıya/ ادعيا" evlatlık manasına kullanılırken, "deıyye/دعي" veya "tebenni/تبني" de, babasından başkasının adıyla çağrılan kişi için kullanılmaktadır. İslâm öncesi var olan evlatlık müessesesi, İslâm'ın ilk yıllarında da varlığını korumuştur.⁴⁴ Hz. Muhammed (s.a.s.) de Müslüman olan kölesi Zeyd b. Hârise'yi evlat edinerek bu geleneği sürdürmüştür.⁴⁵ Kelb kabilesinden olan Zeyd, henüz sekiz yaşında iken annesiyle beraber çıktıkları bir yolculukta çapulcular tarafından kaçırılmış, sonrasında Ukâz panayırına getirilerek dört yüz dirhem karşılığında Hâkim İbn-i Hizam'a satılmıştı. Hâkim İbn-i Hizam, Zeyd'i, halası Hz. Hatice için almış ve ona vermişti. Hz. Hatice de Hz. Muhammed s.a.s.) ile evlenince, kölesi olan Zeyd'i ona hediye etmişti.

Zeyd'in babası, oğlunun Mekke'de olduğunu duyunca hemen Mekke'ye gelmiş ve Peygamber'in huzuruna çıkarak oğlunu bedeli karşılığı almak istediğini söylemişti. Resûlullah'da Zeyd'i yanına çağırarak, istediği takdirde babası ile gidebileceğini veya kendisinin yanında kalabileceğini belirterek tercihi ona bırakmıştı. Hz. Muhammed (s.a.s.) Zeyd'in kendisini tercih etmesi üzerine onu evlat edinmiş,⁴⁶ cahiliye döneminde olduğu gibi şahitler huzurunda "Zeyd benim oğlumdur. O bana varis olacaktır, ben de ona"⁴⁷ diyerek bunu herkese ilan etmişti. Yapılan ilandan sonra herkes onu "Muhammed'in oğlu" diye çağırmağa başlamıştı.⁴⁸ Ahzâb Sûresi'nde evlat edinmeyi kaldıran âyetler geldiği zaman, 'Hârise oğlu Zeyd' diye çağırarak onu gerçek babasına nispet etmişlerdi. O artık Hz. Peygamber'in evlatlığı değil, sadık bir bağlısı ve din kardeşiydi.⁴⁹ Kendi nesebinden olmayan birisini, evlat edinmenin Allah katında hiçbir geçerliliği olmadığını bildiren Ahzâb Sûresi 4. âyet şu şekildedir:

*"Allah hiçbir adamın içine iki kalp koymamıştır. Kendilerine zihâr yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz yapmamıştır. Yine evlatlıklarınızı da öz çocuklarınız (gibi) kalmamıştır. Bu, sizin ağızlarınızla söyledikiniz (fakat gerçekliği olmayan) sözünüzdür. Allah ise gerçeği söyler ve doğru yola iletir."*⁵⁰

Müfessirlerin, bu âyet hakkındaki açıklamalarına bakıldığında, âyetin evlatlık uygulamasını kaldırdığında görüş birliği içinde oldukları görülmektedir. Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Ahzâb 4. âyet için; Nasıl bir adamda iki kalp bulunamazsa, bir kimsenin evlatlık aldığı kişi de onun öz evladı olamaz. İnsanların, (kendi sülbünden olmayan birisi için) bu benim oğlum demesinin hiçbir geçerliliği olmadığını, doğru olanın ise sadece Allah'ın (c.c.) sözleri olduğunu ve bu âyetle evlatlık uygulamasının kaldırıldığını, söylemektedir.⁵¹

43 el-Kasas 28/21.

44 el-Kasas 28/21.

45 Acar, "İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme ve Hz. Peygamber'in Zeynep'le Evliliği," 101.

46 Zeynü'din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtifi'z-Zebidi, *Sahih-i Buhâri Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kâmil Miras (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1981), 11/ 379-380
Muhammed Ali Sabuni, *Ahkâm Tefsiri*, çev. Mazhar Taşkesenoğlu (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 2/ 252.

47 Muhammed Ali Sabuni, *Ahkâm Tefsiri*, çev. Mazhar Taşkesenoğlu (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1984), 2/ 252.

48 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1990), 7/132.

49 Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 2/366.

50 el-Ahzâb 33/4.

51 Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el-Ezdi el-Belhî, *et-Tefsîrû'l-kebîr* (Beirut: Daru İhya'it-Turas, 1423), 3/472.

İlk dönem müfessirlerimizden olan diğer bir âlimimiz Taberi (ö. 310/923) de Ahzâb 4. âyet hakkında Mukatil b. Süleyman ile aynı görüşü paylaşarak şöyle demektedir: Cahiliye döneminde insanlar, başkasının çocuğunu alarak evlat ediniyorlar, evlatlık ve evlat edinen birbirlerini mahrem kabul edip evlenemiyorlar ve birbirlerine mirasçı oluyorlardı, Allah (c.c.) bu âyetle, evlatlığın öz oğul gibi olmadığını bildirmiş ve evlatlık uygulamasını kaldırmıştır.⁵²

Tefsirinde dirayet metodunu kullanan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de Ahzâb 4. âyet için: Başkasının çocuğunu alarak onu öz oğulun yerine koymanın çok çirkin bir iş olduğunu, Allah'ın, (c.c.) âyetin öncesinde kuvvetli bir delille "*Kendilerine zihâr yaptığınız eşlerinizi de anneleriniz yapmamıştır*" ifadesi ile evlatlık uygulamasını kaldırdığını beyan etmiştir. Zihâr uygulaması ile, cahiliye döneminde kişi hanımına kızdığında 'sen bana ananın sırtı gibisin der' ve bir daha eşiyile cinsi münasebette bulunmazdı. Allah, (c.c.) onların demesiyle eşlerini anaları gibi kılmadığı gibi, evlatlıkları da öz oğul kılmamıştır, demektedir.⁵³

Çağdaş dönem âlimlerimizden olan Seyyid Kutub (ö. 1385/1966) da Ahzâb 4. âyette geçen; "*Evlatlıklarınızı da öz oğullarınız kılmamıştır,*" sözüyle, Allah'ın(c.c.) emrinin, evlat edinmeyi ve üzerine hükümler bina etmeyi kaldırmak olduğunu, çünkü Allah'ın toplumu sağlam ve düzgün aile temelleri üzerine oturtmak için zihâr ve evlat edinmeyi kaldırdığını beyan etmektedir. Evlat edinmenin aile yapısını ve dolayısıyla bütün bir cemiyetin bünyesini bozduğunu, kaldırılma nedeni olarak açıklamaktadır.⁵⁴

Evlatlık kurumunun kaldırılmasıyla ilgili olan Ahzâb Sûresi 5. âyette Allah'u Tealâ şöyle buyurmaktadır;

*"Onları babalarına nispet ederek çağırın. Bu, Allah katında daha (doğru ve) adaletlidir. Eğer babalarını bilmiyorsanız, onlar sizin din kardeşleriniz ve dostlarınızdır. Hata ile yaptığınız bir işte size hiçbir günah yoktur. Fakat kasten yaptığınız şeylerde size günah vardır. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir."*⁵⁵

Ahzâb Sûresi 5. âyet için ilk dönem müfessirlerimizden olan İmam Nesefî (ö.537/1142), cahiliye dönemindeki uygulamadan bahsederek şu şekilde açıklama yapmıştır: Allah Tealâ, bu âyetlerle cahiliye döneminde yapılan evlat edinme uygulamasını kaldırarak kimsesiz çocukların babalarının kim olduğu bilinmediği takdirde, onları din kardeşi ve dostlar olarak çağırmanın en doğrusu olduğunu bildirmiştir. Evlat edinmenin yasaklanmasından önce yapılan uygulamalardan veya bir başkasının çocuğunu öz oğul yerine koyma kastı olmadan ona "oğlum" demenin günah olmadığını, yasaklama geldikten sonra insanların, evlatlık uygulamasını devam ettirmeleri halinde vebal sahibi olacaklarını söylemektedir.⁵⁶

XIII. yüzyılda yaşamış Endülüslü müfessir Kurtubi (ö. 671/1273), Ahzâb 5. âyette geçen; "*Onları babalarına nisbet edip çağırın*", emrinin, Hz. Muhammed'in evlatlığı Zeyd b. Hârise için olduğunu söyledikten sonra, evlat edinme uygulamasının hem cahiliye döneminde hem İslâm'ın ilk yıllarında devam ettiğini, bu uygulamanın karşılıklı yardımlaşma ve miras alma hususunda etkili olduğunu belirtmektedir. Kurtubi evlat edinme uygulamasının yukarıda verdiğimiz âyetlerle nesh edildiğini, evlatlıkların babaları bilinmesi halinde babalarına nisbet edilerek çağrılmaları, babaları bilinmemesi durumunda ise din kardeşi ve dostlar olarak çağrılmalarının en doğrusu olduğunu bildirmektedir. Kurtubi, âyette, bir kimsenin yanlışlıkla bir kimseyi babasından başkasına nisbetle çağırmasında bir günah olmadığını, ancak ona öz

⁵² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Câmû'l-beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'ân* (Müessesetü'r-Risale, 1420/2000), 20/204.

⁵³ Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb. et-Tefsîrû'l-kebir*, (Beirut, Dâru İhyâi't Tûrasi'l-Arabi H. 1420), 25/154.

⁵⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli-Kur'ân* (Beirut-el-Kâhira, Darü's-Şuruk Yayınevi, H. 1412), 5/2820-2822.

⁵⁵ el-Ahzâb 33/5.

⁵⁶ Ebu Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkindî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, (İstanbul: Darül lübab Lid-dirasat ve Tahkiküt-Tûras, 1440/2019), 12/136.

oğulun haklarını verme kastı varsa o zaman günah sahibi olduğunun anlatıldığını ifade etmektedir.⁵⁷

Bir diğer âlimimiz İbn Kesir (ö. 774/1373), Allah'ın, (c.c.) evlatlıkların gerçek babalarının adıyla çağrılmasını bildiren emrinin, O'nun adaletinin ve hakkaniyetinin sonucu olduğunu ifade etmektedir. Açıklamasının devamında âyete baktığında evlatlıkların sevgi ve görev bakımından evlat olarak çağırılmasında bir sakınca görmediğini, Ahzâb 5. âyetle yasaklanan şeyin evlatlıklara, öz oğulun haklarının verilmesi olduğunu söylemektedir.⁵⁸

Çağdaş müfessirlerimizden Elmalılı (ö. 1358/1942), Ahzâb Sûresi 5. âyeti açıklarken, Allah'ın hakkı söyleyerek yol gösterdiğini, evlatlıkların gerçek babalarının adıyla çağrılmalarının, herkesin soyunun karıştırılmaması açısından en doğrusu olduğunu ifade etmektedir. Evlatlıkların babaları bilinmediği takdirde din kardeşi olarak çağrılmaları gerektiğini ve yasak gelmeden önce yapılan uygulamadan insanların sorumlu tutulmayacağını bildirmektedir.⁵⁹

Hz. Peygamber, evlatlığı Zeyd b. Hârise'yi, halasının kızı Zeyneb bint Cahş ile evlendirmek istediğinde, Zeyneb bu evliliği kabul etmek istememiş, kendisinin soylu bir nesebi bulunduğunu bu yüzden Zeyd'in dengi olamayacağını ileri sürmüştü. Kardeşi Abdullah b. Cahş da kendilerinin soylu Kureyş kabilesinin ünvanını taşıdıklarını, Zeyd'in ise azatlı bir köle olduğunu söyleyerek bu evliliğe kaşı çıkmıştı.⁶⁰ İbn Abbâs, Zeyneb'i, Zeyd b. Hârise için istemeye gittiğini ve Zeyneb'in bu evliliği kabul etmediğini bildirmektedir. Rasûlullah'ın ısrarı üzerine durumum hakkında istişare edeyim dediğini, bunun üzerine Ahzâb 36. âyetin indirdiğini ve Zeyneb'in böylelikle bu evliliği kabul ettiğini söylemektedir.⁶¹ Ahzâb Sûresi 36. âyette Allah (c.c.) şöyle buyurmaktadır:

"Allah ve Rasûlü bir şeye hükmettiği zaman ne mümin erkekler ne de mümin kadınlar için artık işlerinde bir seçme hakkı olamaz. Kim de Allah'a ve Rasûlü'ne isyan ederse şüphesiz ki apaçık bir şekilde dalâlete düşmüş olur."

Zeyneb, Zeyd b. Hârise ile evlenmeyi istememesine rağmen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ısrarı sonucu bu evliliği gerçekleştirmiş, evlilikleri süresince kendisinin soylu bir aileden olması, Zeyd'in ise azatlı bir köle olmasını gurur meselesi yaparak Zeyd'i küçük görmüş ve ona ısınamamıştı. Bu duruma daha fazla dayanamayan Zeyd, Resûlullah'a giderek Zeyneb'den ayrılmak istediğini bildirmişti. Resûlullah'a, Zeyneb'in Zeyd'den boşanıp kendisiyle evleneceği Allah tarafından bildirilmiş olmasına rağmen, Resûlullah Zeyd'e hanımını boşamamasını söylemişti.⁶² Hâkim, Enes b. Mâlik'ten şöyle nakletmiştir; Bunun üzerine *"Allah'ın açığa vuracağı şeyi, insanlardan çekinerek içinde gizliyordun"*,⁶³ âyeti nazil oldu.⁶⁴

Evlatlık Kurumunun yasaklanmasıyla ilgili hükümleri içeren bir diğer âyette Allah'ın Teâlâ şöyle buyurmaktadır;

"Hani sen Allah'ın kendisine nimet verdiği, senin de (azat etmek suretiyle) iyilikte bulunduğun kimseye, 'eşini nikahında tut (onu boşama) ve Allah'tan sakın' diyordun. İçinde, Allah'ın ortaya çıkaracağı bir şeyi gizliyor ve insanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden

⁵⁷ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubi, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 14/119.

⁵⁸ Ebu'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Şihâbidin Ömer b. Kesir b. Dav. b. Kesir el-Kaysi el-Kureysi el-Busravi ed-Dimaşkı eş-Şafii, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* (Daru'l-fikr Yayınevi, 1414/1994), 3/565.

⁵⁹ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 6/3870.

⁶⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, ts.), 6/3870.

⁶¹ Bedreddin Çetiner, *Fatiha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 725.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 6/3902.

⁶³ el-Ahzâb 33/37.

⁶⁴ Celâleddin es-Süyûti, *Esbâbü'n Nüzûl*, çev. Abdulcelil Alpkaray (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2015), 421.

çekinmene Allah daha lâyıktır. Zeyd, eşinden yana isteğini yerine getirince (eşini boşayınca), onu seninle evlendirdik ki eşlerinden yana istediklerini yerine getirdiklerinde (onları boşadıklarında), evlatlıklarının eşleriyle evlenmeleri konusunda müminlere zorluk olmasın. Allah'ın emri mutlaka yerine getirilmiştir.”⁶⁵

Dirayet tefsirinin ilk örneklerinden sayılan Keşşâf'ın müellifi Zemahşeri (ö. 538/1144), âyette Allah'ın (c.c.) ve Hz. Peygamber'in (a.s.) nimet verdiği diye bahsedilen kişinin Zeyd b. Hârise olduğunu söylemektedir. Zemahşeri, Hz. Peygamber ile Zeyneb'in evliliğini Allah'ın istediğini, nedeninin de evlatlığın hanımının öz oğulun hanımı gibi mahrem olmadığı ve evlatlığın boşadığı hanımlarla evlenilmesinde bir sakınca bulunmadığının bilinmesi içindir ve bu evlilikle Allah'ın emri yerine getirilmiştir, diye ifade etmektedir.⁶⁶

Ebuussûd Efendi (ö. 982/1574) de Ahzâb 37. âyet hakkında şu şekilde açıklama yapmaktadır; Zeyd hanımını boşayıp iddeti bittikten sonra, Peygamberimizin Zeyneb ile evlenmesi, bir cahiliye geleneği olan evlatlıkların dul kalan eşleriyle evlenmenin haram olması, geleneğini kaldırmak içindir.⁶⁷

Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1379/1971) de Hz. Muhammed (s.a.s.) ile Zeyneb'in evliliğinin gerçekleşme nedeni olarak cahiliye adetinin ortadan kaldırılması olduğunu beyan etmiştir. Allah, (c.c.) Ahzâb Sûresi 37. âyette, Resulünü uyararak; Allah'ın emrettiği işleri yapma konusunda insanlardan çekinmemesini, sadece çekinmesi gerekenin Kendisi olduğunu, Resûlüne bildirmişti diyen müfessirimiz, Cahiliye döneminde insanların, babaları öldüğünde veya eşlerini boşadığında üvey anneleri ile evlenebilirken hiçbir nesep bağı olmamasına rağmen evlatlıklarının boşadığı hanımlarıyla evlenemediklerini, Allah katında geçerliliği olmayan bu yasağı kaldırmak için de Yüce Allah bizzat Resûlünü evlatlığının boşadığı hanımı ile evlendirmiştir, demektedir.⁶⁸

Mevdûdî (ö. 1387/1979), Hz. Peygamber'e, Zeyd'in hanımı Zeyneb'i boşayacağı ve sonra da Zeyneb ile kendisinin evleneceği Allah tarafından ilham edilmişti, demektedir. Devamında, o günkü Arap toplumunda evlatlığın dul karısıyla evlenmenin yasak ve çok çirkin bir şey olduğunu, Zeyneb'le evlenmesi durumunda insanların kendisini ayıplamasından çekinen Hz. Peygamber'in, (s.a.s.) Zeyd'e hanımını boşama diyerek bu evlilikten kurtulmak istediğini ifade etmektedir. Yüce Allah'ın da bunu Peygamber'ine uygulattırarak hem Peygamber'inin mükemmel bir tecrübe yaşamasını hem de cahiliye dönemindeki yanlış bir uygulamayı kaldırarak bu konuda bir reform yapmayı murat ettiğini bildirmektedir, diyerek âyete açıklama getirmektedir. Mevdûdî, Arabistan Yarımadası'nda evlatlık uygulamasıyla ilgili yanlış olan gelenek ve adetlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir ve çok zor olan bu uygulamayı ancak "Allah'ın Resûlü" yapabilirdi, diyerek âyetin son kısmında bunun belirtildiğini söylemektedir.⁶⁹

Sonuç

Aileler, toplumun yapı taşlarını oluştururken, çocuklar da onların soylarını geleceğe taşıyan çok önemli bireylerdir. Çeşitli millet ve devletlerde doğal yollardan çocuk sahibi olamayan aileler dini, psikolojik ve sosyal nedenlerden dolayı bir başkasının çocuğunu evlat edinmeyi tercih etmekteydiler. *Tebenni* olarak adlandırılan ve İslâm'dan önce var olan ve İslâm'ın ilk yıllarında da devam eden evlat edinme ile insanlar, kendi nesebinden olmayan

⁶⁵ el-Ahzâb 33/37.

⁶⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi ez-Zemahşeri, *el-Keşşafan Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil Fi Vucûhi't-Te'vil* (Beyrut: Dâru İhyâi't Tûrasi'l-Arabi, ts.) 552.

⁶⁷ Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l- 'akli's-selim ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Daru İhyai't Tûrasi'l-Arabi, ts.), 3/105.

⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Meali Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1965), 6/2811.

⁶⁹ Ebu'l A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhimul Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), /422 , 425.

çocukları şahitler huzurunda evlat edinmekteydiler. Evlatlık aldıkları çocuklar, artık onların öz çocukları gibi oluyor ve öz çocuklar için geçerli olan hükümler evlatlıklar için de uygulanıyordu. Evlatlık ve evlat edinen birbirine mirasçı olabilmekte, karşılıklı evlilik yasakları oluşmakta ve mahremiyet sınırları ortadan kalkmaktaydı. İslâm'ın ilk yıllarında Hz. Muhammed (s.a.s.) de Müslüman olan kölesi Zeyd'i azat ederek evlat edinmişti. Araştırmamızda aile ve toplum yapısına miras, mahremiyet ve nesep gibi konularda olumsuz etkisi olan evlatlık kurumunu, Allah Teâlâ'nın Ahzâb Sûresi 4-5 ve 37. âyetler ile bizzat Resûlülü'ne uygulatarak ortadan kaldırdığı görülmektedir.

Evlatlık kumununun, aile içinde mahremiyet açısından sıkıntı oluşturduğunu, evlatlık alınan kız ise evdeki erkek bireylere, erkek ise kadınlara namahrem olduğunu bu yüzden de aynı evin içerisinde yaşandığında Kur'ân'da belirtilen mahremiyet sınırlarının aşılacağı görülmektedir. Evlatlık kurumunun aileye ve toplum üzerindeki bir diğer etkisi de miras üzerinde olmaktadır. Miras ile ilgili âyetler incelendiğinde, mirastan kimin ne kadar pay alacağını belirlediğini, bunların içinde evlatlığın isminin geçmediğini, pay alması durumunda gerçek mirasçıların hak kaybına uğrayacağını ve bunun da aile içi sorunlara yol açabileceği görülmektedir. Evlatlık kurumunun toplum üzerindeki en büyük olumsuz etkisi nesep konusunda olmaktadır. Kişiler, kendi nesebinden olmayan çocukları evlat ediniş çocuğun asıl nesebini unutturarak kendi neseplerine katmaları durumunda nesepler karışabilmekte, evlilik çağına gelmiş olan evlatlık, bilmeden evlenilmesi kesin haram olan mahremleriyle evlilik yapabilmektedir, Allah Teâlâ'nın evlatlık kurumunu, yukarıda bahsettiğimiz mahremiyet, miras ve nesep açısından aileye ve topluma olumsuz etkileri yüzünden yasakladığı, kimsesiz veya bakıma muhtaç çocukları, neseplerine dahil etmeden bakıp yetiştirmelerinde, hayattayken mallarından istedikleri miktarda, ölmeleri halinde miraslarının üçte birlik kısmını onlara vasiyet ederek bırakmalarında bir sıkıntı olmadığı görülmektedir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed-Rıza, Muhammed Reşid. "Tefsiru'l Menâr". çev. Ali Rıza Temel. İstanbul: Ekin Yayınları, 2014.
- Acar, Abdullah. "İslâm'da Evlat Edinme Yasağının Hikmetinin Hz. Yusuf ve Hz. Musa'nın Evlatlık Olmaları ile İrtibatı". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33 (2019), 423-451.
- Acar, H. İbrahim. "İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme ve Hz. Peygamber'in Zeynep'le Evliliği." *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 7 (Nisan 2006), 99-110.
- Ali, Cevad. *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*. Dârü's-sâki, 1422/2001.
- Altuntaş, Halil-Şahin, Muzaffer. *Kur'ân-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İleri Bakanlığı. 11. Baskı. 2010.
- Ataay, Aytakin M. "Medeni Hukukda Evlat Edinme". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 21/1-44 (Temmuz 2011), 266-355.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat. 1990.
- Aydın, Mehmet Akif. "Evlat Edinme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/527-529. İstanbul: TDV Yayınları. 1995.
- Aydın, Mustafa. *Sistematik Aile Sosyolojisi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları. 2013.
- Bektaş, Meryem. *İslâm Hukukunda Çocuk Hakları Bağlamında Koruyucu Aile*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'ân-ı Kerim'in Meali Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi. 1965.
- Çetiner, Bedreddin. *Fâtîha'dan Nâs'a Esbâb-ı Nüzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları. 3. Baskı. 2010.
- Demircan, Adnan. *Cahiliyeden İslâm'a Kadın ve Aile*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. *Mefâtîhu'l-Gayb et-Tefsîrül kebîr*. Beyrut: Dârü İhyâ'il Kütübî'l Arabiyye. 3. Baskı. H. 1420.
- Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubi. *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye. 2. Baskı. 1384/1964.
- Ebu Cafer Muhammed b. Ahmed b. Cerir et-Taberi. *Câmiu'l-beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'ân*.

- Müessesetü'r-Risale. 1. Baskı. 1420/2000.
- Ebu Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefi es-Semerkindî. *et-Teysîr fi't tefsîr*. İstanbul: Darül-lübab Lid-dirasat ve Tahkiküt-Türas. 1. Baskı. 1440/2019.
- Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdi el-Belhî. *Et-Tefsîü'l-kebir*. Beyrut: Da İhyâ'it Turas. 1. Baskı. H. 1423.
- Ebu'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Şihâbiddin Ömer b. Kesir b. Dav b. Kesir el-Kaysi el-Kureysi el-Busravi ed-Dımaşkı eş-Şafii. *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*. Daru'l-fikr. 1414/1994.
- Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi ez-Zemahşeri. *el-Keşşaf an Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekâvil Fi Vucûhi't-Te'vil*. Beyrut. Dâru İhyâ'î'l Kütübî'l Arabiyye. ts.
- Ebussuûd Efendi. *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Beyrut: Daru İhyai't Türasi'l-Arabi. ts.
- Ekşi, Ahmet. *İslâm Hukuku Bakımından Evlat Edinme*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 1. Baskı, 2019.
- Fayda, Mustafa. "Cahiliye" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları. 1993.
- Görgülü, Ülfet. "Koruyucu Aile Uygulamasının İslâm Hukuku Açısından Değerlendirilmesi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 23(2014), 45-58.
- Haldun, İbn. *Mukaddime*. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları. 1988.
- Karaman, Fikret. vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayrettin. *İslâm Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat. 1985.
- Karaman, Hayret. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İz Yayıncılık. 9. Baskı, 2016.
- Karaman, Hayrettin. Çağrı, Mustafa. Dönmez, Kâfi. Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 2006.
- Kardavi, Yusuf el. *İslâm'da Helâl ve Haram*. çev. Mustafa Varlı. İstanbul: Şamil Yayınevi, 3. Baskı.1974.
- Kılıçoğlu, Ahmet M.. *Aile Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi. 4. Baskı, 2019.
- Kısa, Mahmut. *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*. Konya: Armağan Kitaplar Yayınevi. 5. Baskı, 2010.
- Köse, Murtaza. "Mukayeseli Hukukta Evlat Edinme Problemi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/15 (Haziran 2001), 267-306.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli-Kur'ân*. Beyrut-el-Kâhira. Darü's-Şuruk. 17. Baskı. H. 1412.
- Mevdûdî, Ebu'l A'lâ. *Tefhimü'l Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş. İstanbul: İnsan Yayınları. 2. Baskı. 1996.
- Sâbûni, Muhammed Ali. *Ahkâm Tefsiri*. çev. Mazhar Taşkesenoğlu. İstanbul: Şamil Yayınevi. 1984.
- Sağlam, Osman. *İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sarıçam, İbrahim. *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları. 9. Baskı, 2014.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Dini Terimler Sözlüğü*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 2009.
- Teber, Hatice. "Evlenme", Hayat Rehberi Kur'ân Konulu Tefsir. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2021. 478-498.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 3. Baskı. 1992.
- Yazıcı, Ergun. "Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Çocuk Evleri". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/18(2012), 499-525.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi. ts.
- Yeğîn, Abdullah. *Yeni Lûgat*. Yeni Asya Yayınları. 3. Baskı. 1975.
- Yıldırım, Mustafa. *İslâm Hukuku Açısından Evlat Edinme*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları. 2005.

Zebidi, Zeynü'din Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi'z. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*. çev. Kâmil Miras. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 6. Baskı, 1981.

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/ November 2022), 52-57

Kitap İncelemesi

**Bilinen İlk “Kur’ân Psikolojisi” Çalışması:
Ziya Talat Çağıl / Çorum-İskilipli: *Die Seelenlehre des Korans: Mit
Besonderer Berücksichtigung der Terminologie* (Halle (Saale)
Buchdruckerei Heinrich John, 1929)**

A Book Review

**The First Known “Quranic Psychology” Study:
Ziya Talat Çağıl / From Çorum-İskilip: *Die Seelenlehre des
Korans: Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie* (Halle
(Saale) Buchdruckerei Heinrich John, 1929)**

Abdurrahman KASAPOĞLU

Prof. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim
Üyesi

İnönü University / Faculty of Theology, Department of Tafsir Malatya,
Türkiye

abdurrahman.kasapoglu@inonu.edu.tr

orcid.org/ 0000-0002-7807-5710

Makale Bilgisi/Article Information
Kitap Değerlendirmesi/ Book Review
Geliş Tarihi/Received: 30.08.2022
Kabul Tarihi/Accepted: 10.11.2022
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Kasapoğlu, Abdurrahman. Bilinen İlk “Kur’an Psikolojisi” Çalışması: Ziya Talat Çağıl / Çorum-İskilipli: *Die Seelenlehre des Korans: Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie* (Halle (Saale) Buchdruckerei Heinrich John, 1929). Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2022), 52-57

Kasapoğlu, Abdurrahman. The First Known “Quranic Psychology” Study: Ziya Talat Çağıl / From Çorum-İskilip: *Die Seelenlehre des Korans: Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie* (Halle (Saale) Buchdruckerei Heinrich John, 1929). Tafsir Journal 2/2 November 2022), 52-57

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>. Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

**The First Known "Quranic Psychology" Study:
Ziya Talat Çağıl / From Çorum-İskilip: Die Seelenehre des Korans: Mit
Besonderer Berücksichtigung der Terminologie (Halle (Saale) Buchdruckerei
Heinrich John, 1929)**

Abstract

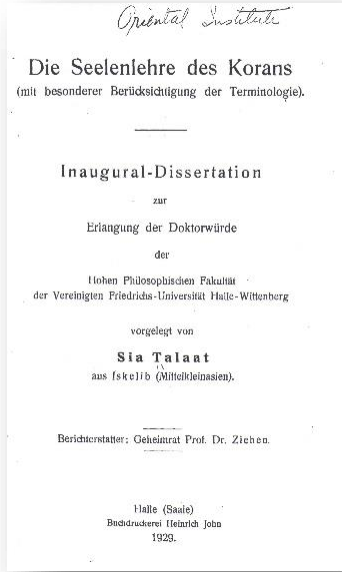
I had taken the year 1962 as a basis in which Abdu'l-Wahhab Hamude's book al-Qur'an and Ilmu'n-Nefs was published, in my studies of systematizing psychological exegesis as an independent contemporary school of exegesis. That is until I saw Ziya Talat Çağıl's doctoral thesis, *Die Seelenehre des Korans*. After reviewing the work, I decided to retract the history of modern "Quranic psychology" research to 1928. Because, with the content and systematics of his doctoral thesis named *Die Seelenehre des Korans*, it was the first Qur'anic research that examined the psychological issues in the Qur'an. In this work review, information that will reflect the life and scientific personality of Ziya Talat Çağıl has been given, and the work that is the subject of the study has been briefly introduced as content. The place and importance of the work in the history of contemporary Qur'anic psychology studies are emphasized.

Keywords: *Tafsir* Qur'anic psychology, Ziya Talat Çağıl, contemporary approaches to the Qur'an.

**Bilinen İlk "Kur'an Psikolojisi" Çalışması:
Ziya Talat Çağıl / Çorum-İskilipli: Die Seelenehre des Korans: Mit Besonderer
Berücksichtigung der Terminologie (Halle (Saale) Buchdruckerei Heinrich John, 1929)
Öz**

Psikolojik tefsiri, bağımsız çağdaş tefsir ekolü olarak sistemleştirme çalışmalarımnda, modern anlamda Kur'an psikolojisi araştırmalarının başlangıç tarihi olarak Abdu'l-Vehhâb Hamûde'nin *el-Kur'ân ve Ilmu'n-Nefs* eserini yayınladığı 1962 yılını esas almıştım. Tâ ki, Ziya Talat Çağıl'ın *Die Seelenehre des Korans* isimli doktora tezini görüp inceleyinceye kadar. Eseri inceledikten sonra modern "Kur'an psikolojisi" araştırmalarının tarihini 1928'e çekmeye karar verdim. Zira *Die Seelenehre des Korans* isimli doktora tezi muhtevasıyla ve sistemiğiyle Kur'an'daki psikoloji konularını inceleyen ilk Kur'an araştırması hüviyetini taşıyordu. Bu eser incelemesinde Ziya Talat Çağıl'ın hayatını ve ilmî kişiliğini yansıtabilecek bilgiler verilmiş, müellifin incelemeye konu olan eseri içerik olarak kısaca tanıtılmıştır. Eserin çağdaş Kur'an psikolojisi çalışmaları tarihindeki yeri ve önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Kur'an, psikoloji, Ziya Talat Çağıl, Kur'an'a çağdaş yaklaşım.

Bu kitap incelemesinin amacı, eğitimci-psikolog yönüyle bilinen Ziya Talat Çağal'ın *Die Seelenlehre des Korans* eserinin kısa tanıtımını yapmaktır. Onun aynı zamanda Kur'an âyetlerine psikolojik açıdan yaklaşarak, psikoloji alanına giren âyetleri inceleyen bir müellif olduğuna dikkat çekmektir. *Die Seelenlehre des Korans* isimli eserin, Kur'an'a psikolojik yönelişin ilk örneklerinden birisi olabileceğine işaret etmektir. Eserin önemi, Kur'an'da bahsi geçen psikoloji konuları üzerine yapılan çalışmalar söz konusu olduğunda, tarihsel sırlamada en erken yapılan çalışmalardan birisi olmasından kaynaklanmaktadır.

Psikolojik tefsir, "Kur'an'da insanın duygu, düşünce, davranış gibi psikolojik yönünü doğrudan konu edinen kavram ve tasvirleri yorumlamayı amaçlayan, insanlara sunulan ilâhî mesajdaki genel ilke ve esasların öğretilmesinde izlenen psikolojik süreçleri ortaya çıkarmayı hedefleyen, dinin önerdiği iman ve amelî ilgili bütün değerlerin insanın psikolojik yapısıyla uyumlu olduğunu ortaya koymaya çalışan bir anlama ve yorumlama faaliyeti"¹ olarak tanımlanmıştır. Tanım kapsamında çağdaş dönemde dünya üzerinde farklı dillerde yayınlanmış literatürün tarihçesi incelendiğinde en erken 1929 yayın tarihli *Die Seelenlehre des Korans* isimli esere rastlanmaktadır. Bu eserde Kur'an'ın insanın duygu, düşünce, davranış gibi psikolojik yönünü konu edinen, dolayısıyla *psikolojik tefsirin* konusu olan kavram ve tasvirlerinin yorumlanması amaçlanmıştır.

Bilinen ilk müstakil konulu *Kur'an psikolojisi*² çalışması 1928 yılında Almanca olarak kaleme alındığı söylenebilir. Bu eseri eğitimci-psikolog Ziya Talat Çağal (1901-1974), Friedrich Üniversitesi'nde Felsefe-Din Bilimleri alanında, bir psikoloji ve psikiyatri uzmanı olan profesör Theodor Ziehen (1862-1950) danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlamıştır.

¹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2011), 3.

² Kur'an'ın / ilâhî kelâmın içerdiği ve kastettiği psikolojik ve psiko-sosyal muhteva, "Kur'an psikolojisi" tabiri ile karşılanmaktadır. "Kur'an psikolojisi" tabiri ile Kur'an'da Yüce Allah tarafından açıklanan insan psikolojisine dair vahiy / ilâhî bilgi kastedilmiştir. "Kur'an psikolojisi" tabiriyle beşerin Kur'an'dan anladığı ve vahiy dışı bilgi kaynaklarının yardımıyla ilâhî mesajı açıklamaya çalıştığı "psikolojik tefsir" anlamı da kastedilebilmektedir. (Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirin Tanımı Karakteristikleri ve Dayanakları*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 24-25).

Bu eser incelemesinde, Ziya Talat Çağlı'nın bir psikolog ve eğitimci kimliği ile Kur'an psikolojisi çalışması gerçekleştirdiğini gösterebilmek için öncelikle onun hayatı ve ilmi kişiliği üzerinde durulacaktır.

Yaptığımız araştırmalara göre, çağdaş anlamda ilk Kur'an psikolojisi çalışmasını hazırlayan ve *Die Seelenehre des Korans* isimli eseri *psikolojik tefsir* çalışmaları için bir mîlat olan Mahmut Ziya Talat Çağlı, 1901 Çorum / İskilip doğumludur. İlk okulu İskilip'te, liseyi Kastamonu ve İstanbul'da okumuştur. İstanbul Üniversitesi'nde siyaset bilimi okumuş, 1921 yılında mülkiye diploması almıştır. Aynı yıl İstanbul Yüksek Ticaret Mektebi asistanı olmuştur. Daha sonra İstanbul Üniversitesi'nde felsefe eğitimi alırken 1923 (ya da 1926) yılında Almanya Halle-Wittenberg Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne kaydolmuştur. Burada 1928 yılında doktorasını tamamlamış ve Türkiye'ye dönmüştür. İki yıl Ankara Atatürk Lisesi'nde felsefe öğretmenliği yapmıştır. 1930-1966 yılları arasında Ankara Gazi Terbiye / Eğitim Enstitüsü'nde psikoloji / pedagoji muallimi olarak çalışmıştır. Deneysel psikoloji, çocuk ve gençlik psikolojisi dersleri okutmuştur. Viyana Üniversitesi'nden öğretim üyesi olarak Türkiye'ye gelen Egon Brunswick'e asistanlık yapmış, onun derslerini Türkçeye çevirmiştir. Almanca ve Fransızca bilen yazar, İngilizceyi de öğrenmiştir. 1943 Maârif Şûrası'na katılmıştır. Cumhuriyet tarihimizin ilk psikolog ve eğitimcilerindendir.³ Psikoloji ve eğitim bilimleri alanında eserler vermiştir: *Çocuk ve Genç Ruh / 1-20 Yaş Psikolojisi*, 1939; *Ne İçin Sınıf ve İkmal Kalıyorlar?* ve *Psikolojiden Gelen Bir Tahsil Teorisi*, 1941; *Çocuklar ve Gençler Ne Okuyorlar?*, 1938; *Sınıfta Kalanlar Uğrunda*, 1948; *Okul Psikolojisi: Öğrenci Dertleri*, 1964; *Türk İktisadiyatına Ait Düşünceler*, 1930; "Psikolojiden Gelen Bir Tahsil Teorisi", Çığır Mecmuası, sayı: 119, 1942.

Ziya Talat Çağlı'nın Kur'an ilimleri ve tefsir tarihi, özellikle de Kur'an'ın psikolojik yorumu açısından yeni bir başlangıç olan eseri 1928 yılında doktora tezi olarak savunulmuş, 1929 yılında ise Halle (Saale) Buchdruckerei Heinrich John tarafından yine tez olarak basılmıştır. Eserin, bundan başka baskısına rastlanmamıştır. Bu nedenle eser, ülkemizde yeterince tanınmamaktadır.

Sia Talaat (Ziya Dalat)'ın, *Die Seelenehre des Korans (Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie)*, Inaugural-Dissertation / Doktora Tezi, Haller Wittenberg Universität Philosophische Fakultät, (Friedrich Üniversitesi Felsefe Fakültesi), 1928 unvanlı eserini Kerim Yavuz (1941-?), bir tür "Kur'an psikolojisine giriş" çalışması olarak nitelendirmiştir.⁴ Hatta

³ Sia Talaat (Ziya Dalat), *Die Seelenehre des Korans (Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie)* (Halle-Wittenberg: Friedrichs Universität Hohen Philosophischen Fakultät, Inaugural-Dissertation, 1929); İhsan Işık, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, (Ankara: Elvan Yayınları, 2007), III/985; Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, (Ankara: Mars Matbaası, 1968), IV/95; Hikmet Tanyu, "Dr. Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruh (Kitap İncelemesi)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1-4, (1956), 215-220; Cavit Binbaşoğlu, *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma*, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1995, 163); Rasim Bakırcıoğlu, *Türk ve Dünya Eğitimcileri*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2022), 116; Dilek Sarmis, "Psychologies Ottomanes et Turques (1860-1930)", *Revue D'histoire des Sciences Humaines* 34, (2019); Bahri Ata, *Müzelerle ve Tarihî Mekanlarla Tarih Öğretimi: Tarih Öğretmenlerinin "Müze Eğitimine" İlişkin Görüşleri*", (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002); Niyazi Altunya, *Gazi Eğitim Enstitüsü: Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü 1926-1980*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Rektörlüğü, 2006); Ceren Karadeniz, Ayşe Okvuran, "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye'de Müze Eğitimi: Tarihsel Gelişim ve Gelecek Tasarıları", *Milli Folklor* 30/118, (2018), 104; Sertan Batur, *Ein Sozialpsychologe in einer Welt im Wandel: Entstehung der Sozialpsychologie von Muzaffer Sherif*, (Wien: Universität Wien, Doctoral Thesis, 2017), 127; Sertan Batur, "A Young Scientist in a Changing World: Muzaffer Sherif's Early Years", Norms, Groups, Conflict, and Social Change, ed. Ayfer Dost-Gözkan, Doga Sonmez (New York: Keith Routledge, 2017), 12; "Ziya Dalat", Biyografi, <https://www.biyografi.com/biyografi/4068> (Erişim Tarihi: 15.08.2022); <https://www.mehdi-azaiez.org/TALAAAT-Sia-1901?lang=en> (Erişim Tarihi: 15.08.2022).

⁴ Kerim Yavuz, "Die Entwicklung Der Religionspsychologie In Der Türkei (1)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (1992), 117-118; Kerim Yavuz, *Günümüzde İncanın Psikolojisi*, (Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013), 108-109.

Yavuz, bu eseri tahkikli tercüme şeklinde Türkçeye kazandırma düşüncesinde olduğunu dile getirmiştir.⁵

Ziya Talat Çağıl, "eğitimci" ve "mülkiyeli" kimliği ile ülkemizde tanınırken, onun çağdaş anlamda "Kur'an'da psikoloji konuları" üzerine çalışma yapan ilim adamlarının başında geldiği ülkemizde ve İslâm dünyasında bilinmemektedir. Alanının ilk örnek uygulamalarından birisi olmasına rağmen, esere ülkemizde henüz yeterince atıflar yapılmamaktadır. Bunda eserin sadece tez olarak basılı kalmasının, online erişiminin⁶ ancak son zamanlarda mümkün olmasının etkili olduğu söylenebilir. Esere yapılan atıflar daha ziyade Batı'da⁷ kaleme alınan Kur'an çalışmalarında ya da Ziya Talat Çağıl'ın diğer yönleri hakkında yapılan literatürde dikkat çekmektedir.

Ziya Talat Çağıl'ın ardından yapılan "Kur'an psikolojisi" çalışmaları, ondan yaklaşık otuz yıl sonra⁸ kaleme alınmaya başlamıştır.

İLK KUR'AN PSİKOLOJİSİ ÇALIŞMALARI ⁹			
1	1928	Sia Talaat (Mahmut Ziya Talat Çağıl)	<i>Die Seelenehre des Korans (Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie)</i> , Inaugural-Dissertation, Friedrichs Universität Halle-Wittenberg Hohen Philosophischen Fakultät.
2	1962	Abdulvahhâb Hamûde	<i>el-Kur'ân ve İlmu'n-Nefs</i> , el-Mektebetü's-Sekâfiyye, el-Kâhire.
3	1987	Adnân eş-Şerîf	<i>Min İlmi'n-Nefsi'l-Kur'ânî</i> , Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût.
4	1987	Muhammed Osmân Necâtî	<i>el-Kur'ân ve İlmu'n-Nefs</i> , Dâru's-Şurûk, Beyrût.

Almanca olarak Kur'an ve Kur'an ilimlerine dair hazırlanan bu *-Die Seelenehre des Korans-* doktora tezi, konulu Kur'an çalışmaları kapsamında yer alır. Tezin alt başlığındaki "Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie", ifadesinden de anlaşılacağı üzere araştırmada Kur'an terminolojisinden hareketle Kur'an'ın psikoloji öğretisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Eser, Kur'an'daki psikoloji konularını tahlil etmeye giriş çalışması olarak değerlendirilebilir.¹⁰

⁵ Hasan Kayıklık, Asım Yapıcı, "Prof. Dr. Kerim Yavuz'u Anarken", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2012), xiv.

⁶ Eserin online erişim linklerinden birisi:

https://archive.org/details/MN41889ucmf_8/page/n1/mode/1up?view=theater

⁷ Esere Batı'da yapılan bir atıf örneği: Ednan Aslan, Magdalena Modler-El Abdaoui, Dana Charkasi, *Islamische Seelensorge Eine Empirische Studie Am Beispiel von Österreich*, (Wien: Springer, 2015), 84.

⁸ Ziya Talat Çağıl'dan sonra Kur'an psikolojisine dair kaleme alınan eserlerden birisi: Abdulvahhâb Hamûde, *el-Kur'ân ve İlmu'n-Nefs*, (el-Kâhire: el-Mektebetü's-Sekâfiyye, 1962).

⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, *Psikolojik Tefsirin Gelişim Tarihi ve Ortaya Çıkış Sebepleri*, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 86.

¹⁰ Arthur Jeffery, "The Present Status Of Quranic Studies", *Report on Current Research, Middle East Institute (Washington, D.C.)* (1957), 1-16; M. Plessner, "Sia Talaat, Die Seelenehre des Korans", *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Verlag von Karl J. Trübner 25-26, (1939), 90; Suat Mertoğlu, "Kur'an ve Kur'an İlimlerine Dair Almanca Doktora Tezleri (Başlangıçtan 1992'ye Kadar)", *İslâmî Araştırmalar* 9/1-4, (1996), 265-272.

Ziya Dalat / Talat,¹¹ eserini doğrudan bir tefsir disiplini çalışması olarak tasarlamamıştır. Bununla birlikte eser, Kur'an'da geçen psikoloji konularıyla ilgili âyetleri bir araya getirip değerlendiren konulu tefsir çalışması olarak görülebilir. Eserde temel tefsir literatürüne sınırlı başvuru yapılmıştır. el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Mehmed Vehbi'nin *Hulâsât-ül-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an* eserlerine kaynaklar arasında yer verilmiştir. Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ine başvurulmuştur; Mehmed Ârif (1845-1897)'in *Binbir Hadîs*, Kâhire, 1909 eserinden yararlanmıştır. Yine de, Dalat'ın bu eserini bir Kur'an'a psikolojik yöneliş alanında yapılmış bir araştırma olarak değerlendirmek mümkündür.

"Die Seelenehre des Korans (Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie)" isimli araştırmanın ilk bölümünde, bilgi edinme, öğrenme olayı, bilginin insan tarafından algılanması ve öğrenilmesi, insanın bilgiye ulaşması, vehbî bilgi, vahiy, psikolojik bir gerçeklik olarak vahiy hadisesi, inanç ve benzeri konular yer alır. İkinci bölümde, beden ve ruh ilişkileri, otogenetik gelişim Kur'an merkezli olarak incelenir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde, Kur'an'da kavrama ile ilgili olgular, duygular, duygular gibi konular işlenir. Kur'an'a göre zaman ve mekân algılaması, tasavvurlar, dikkat, bilinç ve benzeri konular değerlendirilir. Beşinci ve altıncı bölümlerde Kur'an'a göre duygular ve irade meselesinden bahsedilir.

Müellif, Kur'an'da psikolojiyle ilgili olarak ele aldığı âyetleri Almanca ve Türkçe meâller üzerinden değerlendirmiştir. Th. Qrigull tarafından tercüme edilen *Quran*, Halle, 1901; Max Henning tarafından tercüme edilen *Der Koran*, Leipzig, 1901; Ullmann tarafından tercüme edilen *Der Koran*, Bielefeld, 1865 Almanca Kur'an meâllerinden yararlanmıştır. Ayrıca Cemîl Saîd Dikel (1872-1942)'in *Kur'an-ı Kerîm Tercümesi*, İstanbul, 1924 ve Mehmed Ubeydullâh (1858-1937)'in İstanbul, 1923-24'te basılan Türkçe Kur'an meâlinden istifade etmiştir. Yazar, tez çalışmasında Gustavus Flügel'in *Nücûmu'l-Furkân fî Etrâfi'l-Kur'ân: Concordantiae Corani Arabicae*, Lipsiae, 1842, unvanlı Kur'an fihristini kullanmıştır.

Eserde Wilhelm Wundt, Theodor Ziehen, Rudolf Eisler gibi psikologların eserlerinden yararlanılmıştır. Kant, Schopenhauer gibi filozoflara atıfta bulunulmuştur. *Die Seelenehre des Korans*'ın kaynakları arasında Ignaz Jehuda Goldziher, Louis Massignon, Theodor Nöldeke, Josef Horowitz, A. Geiger, Hartwig Hirschfeld, William Muir gibi önde gelen oryantalistlerin eserleri de yer almaktadır.

Tezin kaynakçasında en dikkat çekici eser Johann Tobias Beck (1804-1878)'in *Umriß der Biblischen Seelenlehre*, Stuttgart 1871 unvanlı kitabıdır. Bu kitap İncil'deki psikoloji öğretilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ziya Dalat ise Kur'an'da geçen psikoloji konularını incelemeye çalışmıştır. Ziya Dalat da aynı Beck'in kitabındaki gibi, tezinin problem ifadesi olarak "Seelenehre" / "psikoloji öğretisi" tabirini kullanmıştır.

Dalat'ın tezde konuları ele alma tarzına bakıldığında, ilgili başlık altına girebilen âyetleri meâl olarak arka arkaya sıraladığı, ardından da bunlardan çıkarımlar yaptığı görülmektedir. Yazar, âyetleri tek tek yoruma tâbi tutmamaktadır.

Ziya Dalat, bu eseri bir müfessir olarak değil, psikolog / eğitimci kişiliğiyle kaleme almıştır. Bir başka deyişle eser, bir tefsir çalışması yapmak gayesiyle hazırlanmamıştır. Eserde psikoloji biliminin konuları açısından ele alınabilecek Kur'an âyetleri değerlendirilmiştir. Eser, "Kur'an psikolojisi" alanında yapılan çalışmaların ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilmeye adaydır.

Kaynakça

- Altunya, Niyazi. *Gazi Eğitim Enstitüsü: Gazi Orta Öğretmen Okulu ve Eğitim Enstitüsü 1926-1980*. Ankara: Gazi Üniversitesi Rektörlüğü, 2006.
- Aslan, Ednan. Modler-El Abdaoui, Magdalena. Charkasi, Dana, *Islamische Seelensorge Eine Empirische Studie Am Beispiel von Österreich*. Wien: Springer, 2015.

¹¹ Müellifin künyesi, ilgili literatürde her iki şekilde de (Dalat / Talat) geçmektedir.

- Ata, Bahri. *Müzelerle ve Tarihî Mekanlarla Tarih Öğretimi: Tarih Öğretmenlerinin "Müze Eğitimine" İlişkin Görüşleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Bakırcıoğlu, Rasim. *Türk ve Dünya Eğitimcileri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2022.
- Batur, Sertan. "A Young Scientist in a Changing World: Muzaffer Sherif's Early Years". Norms, Groups, Conflict, and Social Change, ed. Ayfer Dost-Gözkan, Doga Sonmez (New York: Keith Routledge, 2017).
- Batur, Sertan. *Ein Sozialpsychologe in einer Welt im Wandel: Entstehung der Sozialpsychologie von Muzafer Sherif*. Wien: Universität Wien, Doctoral Thesis, 2017.
- Binbaşoğlu, Cavit. *Öğretmen Yetiştirme Açısından Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1995.
- Çankaya, Mücellidoğlu Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Ankara: Mars Matbaası, 1968.
- Hamûde, Abdulvahhâb. *el-Kur'ân ve İlmu'n-Nefs*. el-Kâhire: el-Mektebetü's-Sekâfiyye, 1962.
- İşık, İhsan. *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*. Ankara: Elvan Yayınları, 2007.
- Jeffery, Arthur. "The Present Status Of Quranic Studies". *Report on Current Research, Middle East Institute (Washington, D.C.)* (1957).
- Karadeniz, Ceren. Okvuran, Ayşe. "Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye'de Müze Eğitimi: Tarihsel Gelişim ve Gelecek Tasarıları". *Millî Folklor* 30/118, (2018).
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'ın Psikolojik Tefsiri". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1, (2011).
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Psikolojik Tefsirin Gelişim Tarihi ve Ortaya Çıkış Sebepleri*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Psikolojik Tefsirin Tanımı Karakteristikleri ve Dayanakları*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Kayıklık, Hasan. Yapıcı, Asım. "Prof. Dr. Kerim Yavuz'u Anarken". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, (2012).
- Mertoğlu, Suat. "Kur'an ve Kur'an İlimlerine Dair Almanca Doktora Tezleri (Başlangıçtan 1992'ye Kadar)". *İslâmî Araştırmalar* 9/1-4, (1996).
- Plessner, M. "Sia Talaat, Die Seelenehre des Korans". *Der Islam: Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients, Verlag von Karl J. Trübner* 25-26, (1939).
- Sarmis, Dilek. "Psychologies Ottomanes et Turques (1860-1930)". *Revue D'histoire des Sciences Humaines* 34, (2019).
- Talaat, Sia. (Dalat Ziya). *Die Seelenehre des Korans (Mit Besonderer Berücksichtigung der Terminologie)*. Halle-Wittenberg: Friedrichs Universität Hohen Philosophischen Fakultät, Inaugural-Dissertation, 1929.
- Tanyu, Hikmet. "Dr. Ziya Dalat, Çocuk ve Genç Ruhı (Kitap İncelemesi)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1-4, (1956).
- Yavuz, Kerim. "Die Entwicklung Der Religionspsychologie In Der Türkei (1)". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, (1992).
- Yavuz, Kerim. *Günümüzde İnançın Psikolojisi*. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2013.
- "Ziya Dalat", Biyografya, <https://www.biyografya.com/biyografi/4068> (Erişim Tarihi: 15.08.2022).
- <https://www.mehdi-azai.ez.org/TALAAAT-Sia-1901?lang=en> (Erişim Tarihi: 15.08.2022).

Tafsir Dergisi -Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/ November 2022), 58-63

Book Review

Muhammad ‘Ābid al-Jābirī’s Work, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*

**Translated by Ibrahim Akbaba, First Edition
(Istanbul: Mana Publications, September 2019), 430
pages**

Kitap Tanıtımı

Muhammed Ābid Cābirī, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)* Çeviri İbrahim Akbaba, 1. Baskı
(İstanbul: Mana Yayınları, Eylül 2019), 430 sayfa

Ayşe Aytekin

Research Assistant, Gumushane University, Faculty of
Theology, Department of Tafsir

Araştırma Görevlisi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı

Gümüşhane/Türkiye

ayseaytekin_03@hotmail.com

orcid: 0000-0002-5952-762X

Makale Bilgisi/Article Information

Kitap Değerlendirme/Book Review

Geliş Tarihi/Received: 2.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 18.11.2022

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

Aytekin, Ayşe. Muhammad ‘Ābid al-Jābirī’s Work, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)* Translated by Ibrahim Akbaba, First Edition (Istanbul: Mana Publications, September 2019), 430 pages , Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2021), 58-63

Aytekin, Ayşe. Muhammed Ābid Cābirī, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)* Çeviri İbrahim Akbaba, 1. Baskı (İstanbul: Mana Yayınları, Eylül 2019), 430 sayfa ,Tafsir Journal 1/1 November 2021), 58-63

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>. Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Book Review

Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī’s Work, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*

**Translated by Ibrahim Akbaba, First Edition
(Istanbul: Mana Publications, September 2019), 430 pages**

Abstract

Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī, one of the important representatives of contemporary Islāmic thought, has fearlessly -without hesitation- has stated in his works that the Renaissance of the Arab world and all unhelpful mentalities can only be cleaned with the power of reason, the synthesis and criticism of the old and the new, the examination of tradition and culture, a new method and rationality and construction of the future can only be achieved in this way. According to him, it is essential for humanity to analyze and criticize the understanding of knowledge in the Arabic and Islāmic philosophy and tradition, to remove all unnecessary elements, to identify products and works that serve the needs of the age, and to bring them back to life. For this purpose, Islāmic classical mental traditions -modern Western thought tradition- the rational combination, composition, and synthesis of post colonial Arab thought are indispensable efforts. To present theoretical and practical information about these efforts, stages, arguments, structuralist solution proposals and more... the views of the author, who had discussed in his work titled *The Formation of Arab Reason*, and our evaluations about these views are the main purpose of our study.

Keywords: Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī, The formation of the Arabian mind/mentality, Arab Reason, Islāmic thought, the Culture of Criticism.

Kitap Tanıtımı

Muhammed Ābid Cābirī, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*

Çeviri İbrahim Akbaba, 1. Baskı

(İstanbul: Mana Yayınları, Eylül 2019), 430 sayfa

Öz

Çağdaş İslām düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olan Muhammed Ābid Cābirī, Arap Rönesansı'nın ve fayda vermeyen tüm zihniyetlerin ancak akıl gücü, eski ve yeninin sentezi ve eleştirisi, gelenek ve kültürün incelenmesi, yeni bir yöntem ve rasyonaliteyle temizlenebileceğini ve geleceğin inşasının ancak bu şekilde sağlanabileceğini eserlerinde -çekinmeden- korkusuzca ifade etmektedir. Ona göre, Arap ve İslām felsefesindeki ve geleneğindeki bilgi anlayışlarının çözümlenmesi, eleştirilmesi, gereksiz ve faydasız tüm unsurların yok edilmesi, çağın ihtiyacına hizmet eden ürün ve eserlerin tespiti ve bunların yeniden hayata kazandırılması insanlık için elzemdir. Bu uğurda İslām klasik akli gelenekleri-modern Batılı düşünce geleneği-sömürge sonrası Arap düşüncesinin rasyonel birleşimi, karışımı ve sentezi zaruri bir çabadır. Bu çabaya dair teorik ve pratik bilgileri, aşamaları, argümanları, yapısalıcı çözüm önerilerini ve dahasını, tanıtımını yaptığımız *Arap Aklının Oluşumu* isimli eserinde tartışan müellifin görüşlerini ve bu görüşlere dair değerlendirmelerimizi sunmak çalışmamızın temel amacıdır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ābid Cābirī, Arap Aklının Oluşumu, Arap Akli, İslām Düşüncesi, Eleştiri Kültürü.

On Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī’s Work *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*

The understanding of Islāmic thought, which has a tradition of more than 1400 years, and the comprehension of all the scientific, intellectual, ideal, mental, sociological, epistemological, anthropological, social, political, cultural, psychological, economic and academic groundwork for its past and present have great importance to meet the current knowledge and needs of the contemporary individuals. The determination of the religious

attitudes, forms of state of existence, daily business and functioning, lifestyles that are away from religious attitudes of today's Muslim societies, and the anomalies, errors, and problems that have been caused by all of these are very essential in the solution-oriented research process.

Intellectual efforts to identify the negativities such as troubles, disconnections, and conflicts between Islâm and life -which have a great depression, problems, and delusions- and to find solutions that will make it possible to eliminate them, have been a necessary and important issue for Muslim intellectuals and scholars, especially in the last three centuries. For this reason, the aim of trying to increase the actual values of each society by reviewing its relationship with its principles and values is a necessity and obligation. These necessity and obligation that questioning and reconstructing our cultural heritage are vital and valuable requirements.

Scientific and intellectual activities and studies to confront the realities, principles, current status, failures, and values of Muslim societies had been exhibited by Muslim scholars and intellectuals such as Jamâl al-Dîn Afqânî (1838-1897), Muḥammad 'Abduh (1849-1905), Muḥammad Rashîd Riḍâ (1865-1935), Muḥammad Iqbal (1877-1938) in the middle of the eighteenth century. These efforts and works have been still exhibited by intellectuals today, although their success rates are open to debate. Unfortunately, this issue is still alive and waiting to be resolved.¹ Muḥammad 'Âbid al-Jâbirî (1936-2010) was one of the Muslim intellectuals and scholars who had this effort and labour.

Muḥammad 'Âbid al-Jâbirî was one of the most influential philosophers, scholars, scientists, and high-sensitivity intellectuals who had seemed solutions to problems of the past, the present, and the structure of knowledge, science, academy of the second half of the twentieth century.² He had a lot of works and experiences which try to investigate many academic topics and to illuminate the dark areas and minds, especially his major work comprising the four volumes of *Naqd al-'aql al-'Arabî* (*The Critique of Arab Reason*). Al-Jâbirî had played a significant role in shaping the 1980s and 1990s debate on *aşâla* (authenticity), *mu'âşara* (contemporaneity), and *hadâtha* (modernity) by demanding an epistemological break with unscientific thought systems and pleading for rationality, realism, development, intellectual improvement, and the separation of religion and science and seeking for scientific and ethical reassurance.³

The approach of al-Jâbirî, who had devoted his intellectual efforts and academic career to perceiving the causes of intellectual and social depressions and troubles of the Islâmîc world, should be read again with a modern eye. Al-Jâbirî examined issues of the extent of the share and role of tradition and the traditional-Salafist approach or the possibility of this approach, especially in the presence of crises, vital problems, and depressions. Trying to understand the way of reading the Islâmîc tradition with these thoughts, arguments, determinations, proposals, and suggestions is undoubtedly very valuable, necessary, and sufficient in terms of finding solutions to existing problems. In this respect, when his works have been examined and his efforts have been analyzed objectively, it could be said that al-Jâbirî has an international reputation for his sociological, political, and cultural evaluations as a result of his research on Islâmîc thought, the Islâmîc culture, and the Arabian mentality. He

¹ Mehmet Güneş, *M. A. Câbirî'nin Arap Aklını Tenkidi ve Arap-İslâm Geleneğini Okuma Biçimi* (Van: Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2006), 1-4.

² Ayşe Uzun, *Muhammed Âbid El-Câbirî'nin Tefsiri ve Yorum Yöntemi* (Samsun: Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2013), 11-19.

³ Mehmet Ulukütük, *Muhammed Âbid El-Câbirî'de Din-Akal İlişkisinin Epistemolojik Analizi* (Erzurum: Atatürk University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 2013), 25-32. İbrahim Keskin, *Bir Yapısalcı Olarak Muhammed Âbid Câbirî'de Din-Kültür İlişkisi* (Bursa: Uludağ University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 2009), 1-7. İbrahim Keskin, "Arap/İslâm Kültürünün Yapısalcı Analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 255-274.

had a different position from other writers with his mental analysis, comments, criticisms, and recommendations.

One of the works of Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī, which has a high scientific and intellectual level, is the work called *Arap Aklının Oluşumu (The Formation of Arab Reason: Text, Tradition, and the Construction of Modernity in the Arab World (Contemporary Arab Scholarship in the Social Sciences)*⁴ and this work is the subject of our study. The original name of this book is *Taqwīn al-‘aql al-‘Arabī*. This work has consisted of two main parts and a conclusion with the theme of “*Arap Kültüründe İlim ve Siyaset (Science and Politics in the Arab Culture)*”, following the presentation part that has explained the purpose of the author, which is the introduction of the work. Twelve chapters have taken a place in this work in total; three main chapters in the first part and nine chapters in the second part.

The first part has consisted of the following three chapters based on this major title as “*Hangi Anlamda “Arap Aklı”?* (Arab Reason... In What Meaning?)”:

- ✚ “*İlk Yaklaşımlar (Preliminary Approaches)*”⁵
- ✚ “*Bir Akıl ve Bir Kültür (Reason and Culture)*”⁶
- ✚ “*Arap Kültür Zamanı ve İlerleme Sorunu (Arab Cultural Time and the Problematic of Development)*”⁷
- ✚ “*Tedvin Asrı: Arap Düşüncesinin Referans Çerçevesi (The Era of Codification: The Authoritative Referential Framework of Arab Thought)*”⁸

The meaning frames of the key concepts defined and even developed by the author have been included in this section, where the main lines of the subject have been drawn and the basic features of the point of view have been taken as a basis have been determined. In this way, the author’s concept map on the subject and the cultural reference that he had drawn have been also explained in this section. The author has explained the differences in the meanings of the concepts of mind and idea, the epistemological and cultural meaning codes, the relationship between the object and the subject, and the breaking points in a historical process, by specifying his usage preferences and his savings in determining the concept in the title of the work. He has stated that the normative approach to things is dominant in the Arab mentality by stating that the use of the Western and Eastern languages differs in terms of basic qualities such as “mind, conscience, idea, thought, comprehension, reasoning, exemplary and lesson”.⁹ The purpose of the author in creating a definition of the concept is not to produce an empty word in a sense, metaphysical concept or slogan, but to explore the relationship between the Arab culture and people in the process of accessing knowledge and to determine the conceptual and mental activity in this communication style.¹⁰ With this effort, the foundations, limits, needs, successful and unsuccessful aspects, positive and negative features, and tendencies of the entire history of knowledge and science can be revealed and solutions to existing problems can only be included in the process by considering this multidimensional map with a clear and an objective approach.

The second part has consisted of the following nine sections, based on the title of “*Arap Kültüründe Epistemolojik ve İdeolojik “Arap Aklı”nın Oluşumu (Epistemological and Ideological Formation of the “Arab Mind” in the Arab Culture)*”:

- ✚ “*Bedevî: Arap Evreninin Kurucusu (The Bedouin: The Founder of the Arab Universe)*”¹¹

⁴ Muḥammad ‘Ābid al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*, trans. Ibrahim Akbaba (Istanbul: Mana Publications, September 2019), 430 pages.

⁵ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 11-13.

⁶ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 13-43.

⁷ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 43-65.

⁸ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 65-87.

⁹ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 11-40.

¹⁰ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 82.

¹¹ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 87-111.

- ✚ “*Aklın (Yasa Koyucunun) Yasalarının Belirlenmesi* (Determining the Laws of Reason (Legislator))”¹²
- ✚ “*Aklın (Yasa Koyucunun) Yasalarının Belirlenmesi* (Determining the Laws of Reason (Legislator))”¹³
- ✚ “*Dinî “Rasyonel ve Akli” İrrasyonel* (Religious “Rational and Intellectual” Irrational)”¹⁴
- ✚ “*Kadîm Mirasla Âtl Akıl* (Resigned Reason with Ancient Heritage)”¹⁵
- ✚ “*Arap-İslâm Kültüründe Âtl Akıl* (Resigned Reason in the Arab-Islamic Culture)”¹⁶
- ✚ “*İslâm’da Aklın Lâyık Olduğu Yere Konması* (Placing the Mind Where It Deserves in İslâm)”¹⁷
- ✚ “*Temellerin Krizi ve Krizin Temellendirilmesi* (The Crisis of Fundamentals and the Grounding of the Crisis)”¹⁸
- ✚ “*Yeni Bir Başlangıç... Fakat!* (A New Beginning... However!)”¹⁹

In this section, the dynamics of İslâmîc culture and the information systems forming this culture have been discussed in various aspects. The author, who had progressed the development of this culture step by step, had examined the basics of the subject, the features of the language, the basic relationship between the religion of İslâm and the Arabic character, and other relevant elements in this section. He offered a broad perspective on the past and today’s world by explaining the dimensions between language-thought-culture-life with examples from foreign cultures, sources, and thinkers. The author, who had given wide coverage to the determination of the legislator and the laws, had investigated the connection between politics, culture, and life. He had proposed the concept and naming of “Civilization of Philosophy” for Greek Civilization, “Civilization of Science and Technology” for Contemporary European Civilization, and “Civilization of *Fiqh* (İslâmîc Jurisprudence)” for İslâmîc Civilization.²⁰

The author had summarized Shâfî’î’s views on jurisprudence and all the rules that he had created regarding the jurisprudence and the methodology of the jurisprudence, and he had conveyed his foundations and determinations. In the continuation of the various examples he had given, he had referred to the word (the literal form of the word) and its meaning relationship in the Arabic statement in this way. In addition, he had added and emphasized that our cultural history had needed not only an external reading, but also an internal reading; the relationship between the sciences should have been established correctly; it was obligatory to create a new perspective by revealing the organic unity, union and connection points that had seemed independent from each other, but they were not independent and separate from each other; after all these steps and stages, it would be possible to eliminate the negative, unsuccessful and inconclusive situations towards the Arab-İslâmîc Culture.²¹ The work has ended with the author’s evaluations under the title of “*Arap Kültüründe İlim ve Siyaset* (Science and Politics in the Arab Culture)” as a particular subject in the conclusion part.²²

The author, who had claimed to deal with a subject that should have been talked about a century ago, as he had expressed in his presentation, had attempted to criticize the mind and evaluate the mentality, which was unusual compared to the conditions of the period. While

¹² al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 111-133.

¹³ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 133-155.

¹⁴ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 155-187.

¹⁵ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 187-213.

¹⁶ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 213-251.

¹⁷ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 251-291.

¹⁸ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 291-339.

¹⁹ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 339-381.

²⁰ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 111.

²¹ al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 87-383.

²² al-Jâbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 381-405.

expressing that he had not studied this work only for criticism, he had emphasized that his subject was the reason, his concern was to be rational, and his preference was to establish a relationship with intellectual culture rather than folk culture. In this framework, he had aimed to get rid of the dead elements in the mental formation and cultural heritage by looking at the subject and the cause with a critical eye, at least by attempting for this purpose.²³

The author had attempted to examine the subjects from a new perspective as the character of our culture, its main structure, the organic relationship between ideology and epistemology, the Arab-Islāmic culture, the Arab culture, the origins, foundations, stages, other related issues, and reflections of this culture in life by expressing that it was possible to remove the obstacles in front of life only by getting rid of these petrified elements. While he had stated that in the modern Arab Renaissance reason could not be criticized, he had justified the failure in restructuring with this issue. According to him, it could not be possible to rebuild with a mind that had never been shaken off for a new start. The author’s suggestion to prevent failure was to continue the movement of life with a new perspective -with developing visions- on renewed issues by knowing the culture, analyzing the past, benefiting from previous works and experiences, drawing lessons from the past’s mistakes and studying on the future by predicting logically and correctly.

In our opinion, the author, who had made a case for himself to analyze the Arab-Islāmic cultural history with a new eye -without prejudice, free from complexes, and without the aim of partiality- has an original and critical style with the terms “Arab Reason, Arab-Islāmic Reason, Arab Statement”. The reconceptualization and criticism movement initiated by the author can be considered successful despite the intense and repetitive information about the cultural history in his work. The author, who had attempted to explain the progress of development of the Islāmic culture and related sciences from its origins, is extremely attentive in clarifying the relations of these elements with the social, political, economic, and cultural dimensions, elements, circuits, stages, environments and movements of life. He had endeavored to be meticulous in the distinction between ideology and epistemology by evaluating these relations based on religion and culture. Even though he had a disorganized, disconnected, and extensive expression in defining, naming, classifying, and describing the progress of development in his work like Arabic culture’s features in many fields such as social life, politics, education, and administration, it has stood out that he had not deviated from his purpose. His efforts and aims should be rewarded in this respect.

The author had attempted to explain the effect of the contrasts and how social and political turmoils shape religion and culture by trying to encompass all life with the distinctions of official and oppositional history, artificial and organic relationships, real and hoped, opposite and marginal heritage, religion and politics, culture and mentality. Although he had an approach that transcends the dimensions of the work with a great aim, he had made an effort to complete this restarted movement of intellectual initiative on a critical basis with the ongoing studies within the scope of the other works of the series. The extent to which this goal has been successful is open to debate. Forasmuch, the scattered style in the reconceptualization and expression of the current mentality has almost paralleled the situation which is far from unity in the Islāmic world. Despite the disconnection and intensity in the style of expression, the author’s intention and effort to prevent failure should be appreciated, with his comments on the starting point of religion and culture, their relations, and analysis of the past, the period, and the conditions. His approach of explaining the religious, political, cultural, or social mentality that reflects the outdated, meaningless, fake, and shallow way of thinking that is disconnected from life, history, and reality has an intellectual attitude, in addition to other conceptualized words, with the phrase “Arab Mind and Culture” and suggestions for solving problems, while considering the context and

²³ al-Jābirī, *Arap Aklının Oluşumu*, 7-10.

characteristics of the period. In our view, his persistence to describe the relationship of reality-phenomenon-revelation-the products of religions and its reflections of various dimensions and fields of life, inconsistency and tension on the intellectual point and their results in the Islâmic world critically and objectively is a scientifically valuable and courageous attempt.

With the hope of the increase this kind of work which has scientific evaluations, high quality and solution-oriented assessments, instructions connected to reality, mental analysis, and its existence in life with benefit, development, improvement, suggestion, and success at present.

Bibliography

- Güneş, Mehmet. *M. A. Câbirî'nin Arap Aklını Tenkidi ve Arap-İslâm Geleneğini Okuma Biçimi*. Van: Yüzüncü Yıl University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2006.
- Jâbirî, Muḥammad 'Âbid. *Arap Aklının Oluşumu (Arap Aklının Eleştirisi 1)*, trans. Ibrahim Akbaba. Istanbul: Mana Publications, September 2019.
- Keskin, Ibrahim. *Bir Yapısalıcı Olarak Muhammed Âbid Câbirî'de Din-Kültür İlişkisi*. Bursa: Uludağ University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 2009.
- Keskin, Ibrahim. "Arap/İslâm Kültürünün Yapısalıcı Analizinin İmkânı: Muhammed Âbid el-Câbirî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 255-274.
- Ulukütük, Mehmet. *Muhammed Âbid El-Câbirî'de Din-Akıl İlişkisinin Epistemolojik Analizi*. Erzurum: Atatürk University, Institute of Social Sciences, Doctoral Dissertation, 2013.
- Uzun, Ayşe. *Muhammed Âbid El-Câbirî'nin Tefsiri ve Yorum Yöntemi*. Samsun: Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences, Master's Thesis, 2013.

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2 (Kasım/ November 2022), 64-83

Kitap Tanıtımı

Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Eserleri

A Book Review

The Works of Muhammad Ali as-Sabuni/ مؤلفات محمد علي الصابوني

Ahmet es-Sâbûnî

ahmad@alsabouni.net

Makale Bilgisi/Article Information

Kitap Değerlendirmesi/ Book Review

Geliş Tarihi/Received: 30.10.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 10.11.2022

Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2022

Atıf/Cite as

es-Sâbûnî, Ahmet. Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Eserleri. Tafsir Dergisi 2/2 (Kasım 2022), 64-83

es-Sâbûnî, Ahmet. The Works of Muhammad Ali as-Sabuni/ مؤلفات محمد علي الصابوني Tafsir Journal 2/2 November 2022), 64-83

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>. Bu eser Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

The Works of Muhammad Ali as-Sâbûnî

Abstract

In the name of of Allah the Merciful

Praise be to God, Lord of the worlds, and prayers and peace be upon the most honorable of the prophets and messengers. God Almighty honored me with serving my father, as-Sheikh Muhammad Ali as-Sâbûnî, throughout his life and I've had the honor of reading his books for him, supervising its printing and correction. God blessed his time and effort, so he published dozens of books on the interpretation of the Qur'an, hadith, jurisprudence, Arabic language, and social sciences. In these papers, I wrote a brief summary of each of his books, including the most important things he wrote in each book, and the method he followed in composing it, mentioning the reason and date of authoring and printing. These papers were among what I wrote about my father's life in my book, which will be published soon under the name (as-Sheikh Muhammed Ali as-Sâbûnî Hayâtuhû ve Makâlâtuhû). On this occasion, I thank the Academy of Turkish Interpreters for their interest in the sciences and writings of my father, may God have mercy on him, asking God for their continued success.

Key Words: Muhammad Ali as-Sâbûnî Safvetü't-tefâsîr, Ravâiu'l-beyân, Min künûzi's-sünne.

Muhammed Ali es-Sâbûnî'nin Eserleri

Öz

Hamd âlemlerin rabbine, salât ve selâm peygamberlerin en şerefisine olsun. Allah Teâlâ beni sağlığında babam Muhammed Ali es-Sâbûnî'ye hizmet etmekle şereflendirdi. Benim için en şerefli olanlar ise kendisi hayattayken Allah'ın izniyle kitaplarını okumak, tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve sosyoloji dallarında onlarca kitabın kontrolü ve basımına nezaret etmek oldu. Bu çalışmalarda kitaplarının telifinden tasarımına kadar bir nebze bile olsa katkı sağladım. Bunların arasında yakında yayınlanacak olan babamın hayatını anlatan *eş-Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî Hayatı ve Makaleleri (eş-Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî Hayâtuhû ve Makâlâtuhû)* adlı eser de bulunmaktadır. Bu vesileyle Türk akademisyen müfessirlere rahmetli babamın ilmi ve eserleri ile ilgili olarak gösterdikleri ihtimam için teşekkürlerimi sunar, Allah'tan onlar için de başarılarının devamını dilerim.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Safvetü't-tefâsîr, Ravâiu'l-beyân, Min künûzi's-sünne.

مؤلفات محمد علي الصابوني

ملخص

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على أشرف الأنبياء والمرسلين، فلقد شرفني الله تعالى بخدمة والدي الشيخ محمد علي الصابوني طيلة حياته، وكان لي الشرف في قراءة كتبه عليه، والإشراف على طباعتها وتصحيحها، فقد بارك الله في وقت وجهده، فأصدر عشرات الكتب في التفسير والحديث والفقه واللغة العربية والعلوم الاجتماعية، وفي هذه الورقات، كتبت نبذة مختصرة عن كل كتاب من كتبه، تتضمن أهم ما كتبه في الكتاب، والطريقة التي اتبعها في تأليفه، مع ذكر سبب وتاريخ التأليف والطباعة، وكانت هذه الورقات من ضمن ما كتبه عن حياة والدي في كتابي الذي سيصدر قريباً باسم (الشيخ محمد علي الصابوني حياته وإنني بهذه المناسبة أشكر أكاديمية المفسرين الأتراك على اهتمامهم بعلوم ومؤلفات والدي رحمه. ومقالاته) الله، سائلاً الله لهم دوام التوفيق.

الكلمات المفتاحية: محمد علي الصابوني، صفوة التفاسير، روائع البيان، من كنوز السنة

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على أشرف الأنبياء والمرسلين ، سيدنا وحبيبنا محمد بن عبد الله الصادق للوعد الأمين، وبعد:

فهذه نبذة مختصرة عن مؤلفات والدي الشيخ محمد علي الصابوني رحمه الله تعالى، والتي قاربت الخمسين كتاباً، أغلبها في علم التفسير وعلوم القرآن الكريم، كما كان له رحمه الله شرف شرح كتب الصحاح الستة، بأسلوبه السهل الميسر، فكان خادماً للكتاب والسنة كما أحبّ دائماً أن يلقّب، كما له مؤلفات في الفقه واللغة العربية والشعر وغيرها من العلوم الإسلامية والاجتماعية.

وكنت وأنا في أواخر مراحل المدرسة، قد بدأت بتأليف كتاب عن حياته وجهوده العلمية في خدمة الكتاب والسنة، ولم أتمكن من إتمامه بسبب أنني كنت أضيف للكتاب ما يستجدّ علي من أمور، خاصة وأنه رحمه الله -تواضعاً- لم يكن يرغب أن يكتب عنه أو عن حياته، فكنت ومن خلال تشرفي بمرافقته طيلة حياته، أستنبط ما يطراً وما يستجد، وفي بعض الأحيان أحاول الحصول على المعلومة عن طريق سؤاله بطريق غير مباشر، كي لا يمنعني من الكتابة عنه، وقد كان يقول لي -عندما يعلم عن كتابي هذا-: أكتب في شيء يهّم المسلمين ويساعد طلاب العلم بدلاً من الكتابة عن حياة شخص يطلب العلم (وكان يقصد شخصه رحمه الله).

وقد طلب مني الأخ الدكتور زكي كيسكن حفظه الله وهو من علماء التفسير في تركيا، أن أكتب شيئاً عن والدي رحمه الله، ليكون ضمن الكتاب الذي سيصدر عن (أكاديمية المفسرين الأتراك) حول جهود الوالد الشيخ محمد علي الصابوني العلمية، فرأيت أن أشارك الأساتذة العلماء بهذا المقال، الذي هو عبارة عن لمحات موجزة عن مؤلفات والدي، وما اختص به كلّ كتاب، ليكون عوناً لطلبة العلم في سهولة التعرّف على مؤلفاته رحمه الله، خاصة وأن العديد من طلبة العلم يقومون بدراسات وأبحاث عن مؤلفات الوالد رحمه الله، للحصول على درجات علمية أكاديمية، وقد وصل عددها حتى الآن ما يقارب الخمسين دراسة،

وكما ذكرت سابقاً فإن هذه المقالة هي مقتطفات من كتابي عن والدي، والذي أسميته (الشيخ محمد علي الصابوني حياته ومقالاته) والذي سيصدر قريباً بإذن الله، متضمناً كلّ ما جمعته عن حياة والدي ومقالاته التي لم تنشر.

أسأل الله أن يجزي الأخوة في أكاديمية المفسرين الأتراك خير الجزاء على جهودهم الحثيثة في خدمة كتاب الله، وحرصهم على القيام بواجب العلماء الذين خدموا القرآن الكريم، في التعريف عنهم وذكر جهودهم، والله الموفق.

نبذة عن مؤلفات خادم الكتاب والسنة الشيخ محمد علي الصابوني رحمه الله

١/ كتاب صفوة التفاسير:

(تفسير جامع بين المأثور والمعقول، مستمد من أوثق كتب التفسير، بأسلوب ميسر، وتنظيم حديث، مع العناية بالوجوه البيانية واللغوية)

طبع هذا الكتاب في ثلاث مجلدات. وهو من أهم وأشهر كتب التفسير في هذا العصر، فهو اسم على مسمى، فقد اختار فيه الشيخ صفوة أقوال المفسرين وآراءهم، وجمعها بأسلوبه الخاص، ليكون هذا الكتاب صفوة أقوال المفسرين على مرّ العصور، ولهذا فقد حظي هذا الكتاب بقبول المسلمين، فقد طبعت منه ملايين النسخ وانتشر في كل أصقاع العالم، وحرصت أغلب البيوت الإسلامية على وجوده في مكتبتها كمرجع سهل لتفسير كتاب الله تعالى وفهم معانيه، حتى صار الشيخ الصابوني يعرف بأنه (صاحب صفوة التفاسير) فقد استفاد من هذا الكتاب العامة والخاصة، وترجم إلى لغات كثيرة، كل هذا بسبب سهولة عبارة هذا الكتاب واحتواءه على كل ما يحتاجه المسلم لمعرفة تفسير القرآن الكريم، من أسباب النزول ومعاني الآيات وتفسيرها وشرحها وبيان الفوائد التي احتوت عليها، وبيان مناسبة الآية لما قبلها، وشرحه لما في القرآن الكريم من بلاغة وإعجاز بياني،

قدّم لهذا الكتاب كبار علماء الأمة الإسلامية، أمثال العلامة الشيخ أبو الحسن الندوي وسماحة الشيخ عبد الحلیم محمود شيخ الأزهر، والشيخ عبد الله بن حميد رئيس مجلس القضاء الأعلى بالسعودية، والدكتور عبد الله نصيف الأمين العام لرابطة العالم الإسلامي، والشيخ عبد الله خياط إمام وخطيب المسجد الحرام بمكة المكرمة، وغيرهم، يقول الشيخ الوالد رحمه الله في مقدمة صفوة التفاسير: (وقد مكثت في تأليف هذا الكتاب خمس سنوات، وأصل فيها الليل بالنهار، وما كنت أكتب شيئاً حتى أقرأ ما كتبه المفسرون في أمهات كتب التفسير الموثوقة، مع التحري الدقيق لأصح الأقوال وأرجحها، وإنني أشكر الله أن سهّل لي هذا العمل، فقد كنت أشعر أن الزمن يُطوى لي، وكل ذلك ببركة جوار البيت العتيق الذي أكرمني الله وشرفني بجواره، منذ أن انتدبت للتدريس بكلية الشريعة والدراسات الإسلامية بمكة المكرمة عام ألف وثلاثمائة وإحدى وثمانين من هجرة سيد المرسلين.

ثم يقول: فما عملت إلا أملاً بنيل رضاه، راجياً منه أن يجعل عملي خالصاً لوجهه الكريم، ويبقيه ذخراً لي يوم الدين، وأرجو ممن قرأ فاستفاد أن يخصني بدعوة صالحة تنفعني يوم المعاد.

تم الانتهاء من تأليف الكتاب عام ١٣٩٩ هجري، وترجم إلى لغات عدة، مثل الإندونيسية والإنجليزية والتركية والفارسية والسواحلية والهوساوية والروسية والأوردية، كما قام العديد من طلاب الدراسات العليا في كثير من الجامعات بتقديم أطروحات علمية حول منهج الصابوني في صفوة التفاسير، وما تضمنه الكتاب من دراسات علمية وشرعية وبلاغية، وقد بلغ عدد هذه الدراسات العشرات.

٢/ كتاب المواريث في الشريعة الإسلامية في ضوء الكتاب والسنة:

طبع هذا الكتاب في مجلد واحد، وهو كتاب في علم الفرائض، اشتهر في العالم الإسلامي، حتى أصبح مرجعاً ومقرراً لطلاب الشريعة في أغلب الجامعات، هو عبارة عن مجموعة من المحاضرات التي كان يلقاها فضيلة الشيخ الصابوني على طلابه في كلية الشريعة بمكة المكرمة، جمعها بأسلوب سهل مبسط، ليس فيه تطويل ولا تعقيد، ورتب الكتاب على شكل يسهل لطالب العلم البحث، مبتدئاً بما يحتاجه هذا العلم من مقدمات وتعريف وشروح ثم مستعرضاً لمسائل المواريث وكيفية حسابها، ورسم الجداول لتسهيل على الطلبة معرفة طريقة حل مسائل الميراث.

تم تأليف الكتاب عام ١٣٨٨ هجري، وتمت ترجمة الكتاب إلى اللغة الإندونيسية والتركية والأوردية والفارسية.

٣/ كتاب من كنوز السنة، دراسات أدبية ولغوية من الحديث الشريف:

كتاب يشرح فيه فضيلة خادم الكتاب والسنة الشيخ محمد علي الصابوني، أربعين حديثاً من السنة النبوية المطهرة، انتقاها فضيلته كمقتطفات من الحديث النبوي الشريف، ليبرز ما فيها من جمال وروعة وإبداع، ويبين ما فيها من وجوه البلاغة وأسرار البيان اللغوي، ذاكراً الحديث النبوي الشريف ثم معرفاً براويه في أسطر قليلة، ثم يشرح فضيلته معاني الكلمات تحت مسمى (الأبحاث العربية) ثم يتعرض لما ورد في الحديث من بلاغة وإعجاز بياني تحت عنوان (الأبحاث البلاغية) ثم (الأبحاث النحوية) في الحديث مفصلاً في إعراب كلماته، وبيان ما فيه من علم النحو، ثم يشرح الحديث شرحاً أدبياً رائعاً مستخرجاً كل ما في الحديث من أحكام وفوائد وتوجيهات نبوية كريمة، منتهاً إلى أن السنة المطهرة من مصادر التشريع الإسلامي ويجب العناية بها على الوجه الأكمل، ذاكراً ما في الحديث من لطائف وفوائد، عدد صفحات الكتاب (٢٠٨) صفحات، في مجلد واحد، تم تأليف هذا الكتاب في مكة المكرمة بجوار المسجد الحرام، في منطقة أجياد، حيث كان يقيم فضيلته وذلك سنة ١٣٩٠ هجري الموافق ١٩٧٠ ميلادي، وتمت ترجمته لعدة لغات منها التركية والإندونيسية والفرنسية والإنجليزية والأوردو وغيرها من اللغات.

٤/ كتاب روائع البيان في تفسير آيات الأحكام من القرآن:

(تفسير خاص لآيات الأحكام مستمد من أوثق مصادر التفسير القديمة والحديثة، بأسلوب مبتكر وطريقة جديدة، مع عرض شامل لأدلة الفقهاء وبيان الحكمة التشريعية)

يعتبر كتاب تفسير آيات الأحكام للصابوني من أهم كتب التفسير المتخصصة بأحكام القرآن الكريم، بل يمكن القول بأنه أصبح من أشهرها وأكثرها تداولاً بين طلاب العلم، نظراً لسهولة عبارته ووضوحها، وللجهد الذي بذله رحمه الله في ترتيب وتسهيل هذا العلم، حتى أصبح مقرأً لدراسة أحكام القرآن في أغلب الجامعات حول العالم، قدّم لهذا الكتاب فضيلة إمام وخطيب المسجد الحرام بمكة المكرمة سماحة الشيخ عبد الله خياط، قائلاً: (ولئن كان للعلماء القدامى رحمهم الله تعالى اليد الطولى في تفسير القرآن الكريم، وتفسير آيات الأحكام بوجه خاص، فإن للعلماء المتأخرين ممن اشتغل بذلك خطوة موفقة، ذلّوا بها الكثير من الصعاب لطلبة العلم، فكان من بين هؤلاء فضيلة الشيخ محمد علي الصابوني صاحب كتاب (روائع البيان) وهو من خير ما أُلّف في هذا الباب على ما أرى، ذلك لأنه جمع بين التأليف القديم من حيث غزارة المادة وخصب الفكرة، وبين التأليف الجديد من حيث العرض والتنسيق، وسهولة الأسلوب. أهـ

يقول الوالد في مقدمة كتابه: فهذا كتاب (روائع البيان) جمعت فيه الآيات الكريمة (آيات الأحكام) خاصة، على شكل محاضرات علمية، تجمع بين القديم في رصانته، والحديث في سهولته، وعمدت إلى التنظيم الدقيق، مع التحري العميق، وتناولت الآيات من عشرة وجوه،

وما مثلي إلا كمثل إنسان رأى جواهر و لآلي، ودرراً ثمينة مبعثرة هنا وهناك، فجمعها ونظمها في عقد واحد، أو كمثل شخص دخل حديقة غناء، فيها من أحاسن الأثمار، والورود، والأزهار ما يدهش الأبصار، فامتدت يده برفق إليها فجعلها في باقة واحدة، ووضعها في كأس، فكانت بهجة للقلب، وفتنة للعين، وما كنت أسطر شيئاً حتى أقرأ ما يزيد على خمسة عشر مرجعاً من أمهات المراجع في التفسير، عدا عن مراجع اللغة والحديث، ثم أكتب، مع التنبيه إلى المصادر بكل دقة وأمانة. أهـ

وقد كانت طريقة الشيخ في هذا الكتاب أنه يذكر الآيات التي تتحدث عن الأحكام، ثم يحللها لفظياً لشرح معانيها، ثم يبين المعنى الإجمالي للآيات، ثم أسباب النزول، ووجه الارتباط بين الآيات، ويذكر ما فيها من وجوه للقراءات المتواترة، ثم يتعرض للطائفة التفسيرية وما فيها من أسرار ونكات بلاغية وعلمية، ثم استنباط الأحكام الشرعية وأدلة الفقهاء مع الترجيح بين الأدلة، ثم بيان ما ترشد إليه الآيات الكريمة، ثم يذكر ما تضمنته الآيات من حكمة التشريع.

ومما يجدر ذكره، أن فضيلة الشيخ جميل الصابوني والد الشيخ محمد علي الصابوني رحمهما الله، قد أشرف على تنقيح هذا الكتاب وتصحيحه، ووجه الوالد بتوجيهات وآراء وإرشادات كريمة، كيف لا وجدّي فضيلة الشيخ جميل هو الأستاذ والمعلم الأول لوالدي رحمه الله، وقد ذكر المؤلف ذلك في كلمة (شكر وثناء) لوالده في مقدمة الكتاب.

تم تأليف الكتاب عام ١٣٩١ هجري الموافق ١٩٧١م وتمت طباعته في مجلدين في نفس السنة.

تمت ترجمة الكتاب لكثير من اللغات من بينها التركية سنة ١٩٨٤م وطبع في تلك السنة أيضاً، والإندونيسية والفارسية والسواحلية والأوردية والإنجليزية، كما قام العديد من طلاب الدراسات العليا في بعض الجامعات بتقديم أطروحات علمية في الدراسات العليا حول الكتاب ومنهج الوالد فيه.

٥/كتاب قيس من نور القرآن الكريم:

(دراسة تحليلية موسعة لأهداف ومقاصد السور الكريمة) تحت مسمى (دراسات قرآنية)

كتاب يقدم فيه الشيخ الوالد دراسة موضوعية تحليلية موسعة لسور القرآن الكريم، تبين مقاصدها وأهدافها، وتضع الخطوط العريضة لما احتوته من أحكام وآداب وتشريع، وما هدفت إليه من توجيه وإرشاد، وتتجلى طريقة الشيخ في هذا الكتاب، في دراسته الآيات القرآنية الكريمة، بعد أن قسمها إلى مجموعات حسب ترتيبها في السورة، وحسب ترتيب السور في المصحف الشريف، فوضع كل مجموعة من الآيات التي تتحدث عن موضوع معين، وقام بدراستها دراسة تحليلية بأسلوب قصصي ممتع، وسرد أدبي بارع، يجعل القارئ يفهم كلام الله ومراده بأسلوب سهل ممتع، وكأنه يقرأ قصة أو كتاباً أدبياً، ويعتبر هذا الكتاب من الكتب الكبيرة للشيخ، فقد طبع في ستة عشر جزءاً، ووضع كل جزأين في مجلد واحد، فكان الكتاب في ثمانية مجلدات، وقد لاقى الكتاب إقبالاً من القراء، فتمت طباعة ما يقارب المائتي ألف نسخة، وترجم إلى لغات منها اللغة الأوردية والتركية والإنجليزية والفارسية، وقررت بعض المعاهد للدراسة في باكستان وجنوب إفريقيا.

استغرق العمل في هذا الكتاب ما يقارب الثماني سنوات، فقد بدأه الشيخ عام ١٤٠٥ هجري وانتهى منه عام ١٤١٣ هجري، وتمت إذاعة هذا الكتاب كاملاً، على بعض القنوات الإذاعية الإسلامية، وحصل على المرتبة الأولى في تلك القناة، من حيث كثرة عدد المستمعين.

ويقوم أحد طلاب الدراسات العليا في العراق، بإعداد رسالة دكتوراه في موضوع الوجوه البلاغية التي تضمنها هذا الكتاب، ومنهج الصابوني في تأليفه.

٦/كتاب السنة النبوية قسم من الوحي الإلهي المنزل:

كتاب يدفع فيه الشيخ -بالحجة الناصعة، والبرهان الساطع- شبهات المشككين الزائغين، الطاعنين في سنة خير البشر سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم، ومبنيًا أنها المصدر الثاني للتشريع الإسلامي، وأنها جزء لا يتجزأ من الوحي الإلهي المنزل من رب العالمين، فلا دين ولا تشريع بدونها، وأن من ينفي حجيتها، كان كمن ينكر الدين الإسلامي بكامله، ثم تحدّث الشيخ عن الأدلة القرآنية على وجوب اتباع سنة المصطفى عليه السلام، ومدى اعتناء المسلمين بها وحفظها، والتشدد في التحقق من صحتها، وعن منهجهم في النقد والضبط، وتحدّث عن أمثلة تطبيقية على أن السنة ضرورية لفهم القرآن الكريم.

والكتاب دعوة للمسلمين، أن لا ينجروا وراء دعاوى يطلقها أعداء الإسلام من الجهلة، تطعن في حجّية السنة ومصداقيتها، فالكتاب ردّ على فئة جاهلة من المسلمين، أو فئة حاقدة على الإسلام من غير المسلمين، يطالبون باعتماد القرآن الكريم فقط منهجاً ومصدراً للتشريع الإسلامي.

وقد قامت رابطة العالم الإسلامي بنشر هذا الكتاب، ضمن سلسلة (دعوة الخين).

تمّ تأليف الكتاب عام ١٤١٧ هجري، وتمت ترجمة الكتاب إلى اللغة التركية والإنجليزية والإندونيسية والفارسية.

٧/كتاب موسوعة الفقه الشرعي الميسر: (سلسلة التفقه في الدين)

كتاب في ثمانية أجزاء، قسّمها الشيخ إلى قسمين (فقه العبادات) و (فقه المعاملات) وهي سلسلة ميسرة من أحكام الفقه الإسلامي الرائع على المذاهب الأربعة، وما يحتاجه المسلم في عبادته ومعاملته اليومية، يعرضها الشيخ باختصار في ثوب قشيب، بأسلوب سهل ميسر، وترتيب مميز، يستفيد منها العامة والخاصة، مستنبطاً الأحكام من الكتاب والسنة، ومن أقوال أئمة أعلام الدين، من الأئمة المجتهدين رضوان الله عليهم أجمعين، بحيث لا يصعب على أي مسلم -ممن يرغب التفقه في الدين- فهمها والوصول إليها، مقرونة بالأدلة الساطعة، مرجحاً الرأي ذو الدليل الأقوى، فكان الكتاب مرجعاً ميسراً مختصراً للفقه على المذاهب الأربعة، مقسماً إلى مواضيع مهمة، غير غافل عن حكمة التشريع، مع توجيهات دينية وتربوية، ونصائح إسلامية، تجعل القارئ يستمتع بالقراءة أثناء البحث عن الأحكام الشرعية.

استغرق تأليف الكتاب أربع سنوات، من عام ١٤١٥ هجري وحتى عام ١٤١٩ هجري، وتم تأليفه في مكة المكرمة ومدينة تيرمال بتركيا.

٨/كتاب الزواج الإسلامي المبكر سعادة وحصانة: (هدية الأفراس للعروسين)

رسالة صغيرة الحجم، عظيمة النفع، يتحدث فيها الشيخ عن الأفراس والأعراس، والزواج من منظور إسلامي، لمن يريد أن يلتزم بمنهج الإسلام، ويريد أن تكون حياته متماشية مع أحكامه، مع المسيرة لروح العصر، وقد تحدّث الشيخ في هذا الكتاب عن حقوق وواجبات كل من الزوجين، ماله وما عليه، عارضاً مشاكل المجتمع في زماننا فيما يتعلّق بالزواج، وسبب إحصاء الشباب عنه، مع ذكر الموانع والحلول، مشجّعاً الشباب على الزواج المبكر، لأنه سبب السعادة والحصانة، وذكر رحمه الله في كتابه هذا شروط الزواج وأحكامه، وطريقة اختيار كل من الزوجين لشريكه، مبيّناً حكمة التشريع في أمور النكاح، من المهر والنفقة والسكنى، وتعدد الزوجات، والعدل بينهما، وغير ذلك من أحكام الزواج.

والكتاب يتضمّن قصيدة من نظم الشيخ، هي من الفرائد، فقد نظم الشيخ بعض القصائد، وهذه إحداها، كما ذكر الشيخ مجموعة من الأحاديث النبوية الشريفة المتعلقة بالزواج، تمّ تأليف الكتاب عام ١٤١٠ هجري بين مدينة استانبول ومكة المكرمة، وتمت ترجمته إلى اللغة التركية والإندونيسية والأوردية وغيرها.

٩/كتاب التفسير الواضح الميسر:

(تفسير حديث، جامع بين المأثور والمعقول، بأسلوب سهل ميسر، مع بيان أسباب النزول، والشواهد من الأحاديث النبوية الصحيحة)

تفسير واضح ميسر، يفهمه الخاصة والعامة، حاول فيه الشيخ أن يجعل هذا التفسير من أسهل كتب التفسير وأوضحها، ليسهل على العامة فهم كتاب الله تعالى، في خضم انشغالهم بأمورهم الدنيوية، وبعدهم عن فهم كتاب الله تعالى الذي هو مصدر التشريع الأول، ودستور حياة البشرية، وكان الهدف من تأليفه ربط الأمة بكتابها، الذي فيه السعادة والنجاح والفلاح، فأخرج فضيلته هذا الكتاب بأسلوب فريد وعبارة ميسرة، مع الاهتمام بكل ما يتعلق بالتفسير من أسباب النزول وذكر الأحاديث النبوية الشريفة الموضحة لمعاني القرآن الكريم، وآراء أئمة التفسير، وبيان اللطائف والفوائد المستنبطة من كتاب الله تعالى، ويعتبر هذا الكتاب من أهم كتب الشيخ الوالد في التفسير، ففي هذا الكتاب يمكن للقارئ استنباط فكر وفهم الشيخ لكتاب الله تعالى، بعد عشرات السنين التي قضاها فضيلته في خدمة كتاب الله تعالى، فهو بحق (تفسير الصابوني).

يقع هذا الكتاب في ١٦٢٤ صفحة، وهو بحجم كتاب صفوة التفاسير، وقد طبع هذا الكتاب بأعداد كبيرة، وانتشر في العالم الإسلامي، وتم إقراره في مناهج بعض المعاهد والجامعات الإسلامية.

تم تأليف الكتاب عام ١٤٢٠ هجري، وقد حصل أثناء تأليفه لهذا الكتاب زلزال مدمر في مدينة يلوا التركية أثناء تأليفه لهذا الكتاب، يقول الشيخ: (لقد نجانا الله من هذا الزلزال، بفضل خدمة القرآن الكريم، ليهب لي عمراً أقضيه مستمراً في خدمة الكتاب والسنة) وقد ذكر الشيخ شيئاً عن الزلزال في تفسيره لسورة الزلزلة.

تمت ترجمة الكتاب لبعض اللغات مثل التركية والإسبانية والإنجليزية والفارسية.

١٠/ كتاب الهدى النبوي الصحيح في صلاة التراويح:

هذا الكتاب ردّ بالحجّة والبرهان على المتطرفين، الذين أنكروا صلاة التراويح عشرين ركعة، واعتبروها بدعة مستحدثة في الدين، وهو دفاع عن السنة النبوية المطهرة، وعن الصحابة الكرام، الذين أقرّوها بهذا العدد في زمانهم، وفيه توضيح للحكم الشرعي الصحيح في مسألة صلاة التراويح وعدد ركعاتها، مستدلاً بالهدى النبوي الصحيح وبأقوال الصحابة والتابعين رضوان الله عليهم أجمعين، وبأقوال العلماء من بعدهم، وفي الكتاب دعوة وتوجيه من الشيخ للأمة من علماء وعامة، أن يلتزموا بهدي النبي صلى الله عليه وسلم، ويتمسكوا بأقوال العلماء العاملين، والأئمة المجتهدين، وتحذير من اتباع أهل الأهواء، من أدعياء العلم الذين فرّقوا الأمة.

وقد قدّم للكتاب سماحة الشيخ عبد الله الأنصاري مدير إدارة إحياء التراث الإسلامي بدولة قطر.

تم تأليف الكتاب عام ١٤٠٣ هجري. وتمت ترجمته إلى لغات عدة، منها التركية والفارسية والإندونيسية.

١١/ كتاب إيجاز البيان في سور القرآن:

كتاب فريد في موضوعه، يذكر فيه الوالد رحمه الله تعالى جميع سور القرآن الكريم، مرتبة حسب ترتيب المصحف، مع دراسة وافية لتلك السور، كاشفاً للأضواء عن أهداف كل سورة ومقاصدها، وسبب تسميتها، وهل هي مكية أو مدنية، وأهم المواضيع التي تتحدث عنها، مبيّناً الغرض الأساسي من تناول السورة الكريمة للمواضيع والأحداث، سواء في العبادات أو المعاملات أو التشريع، أو الأخلاق، أو في القصص والأخبار، أو غير ذلك مما هو من الأهداف الأصيلية التي تتناولها كل سورة،

ويعتبر هذا الكتاب من الفرائد في هذا المجال، لمن يرغب الاطلاع على أهداف ومقاصد السور الكريمة، والتعرّف على نبذة مختصرة عن كلّ سورة، تمّ تأليف الكتاب عام ١٣٩٨ هجري.

١٢/ كتاب موقف الشريعة الغراء من نكاح المتعة (غلاف):

رسالة صغيرة، يتحدّث فيها الشيخ الوالد رحمه الله عن نكاح المتعة، وحكم الشرع فيه، وعن حرمة ونسخه وبطلانه، وعن الأساليب الخبيثة الماكرة التي يبثها أعداء الدين من الرافضة، للإيقاع بشباب الأمة، ودفعهم إلى الرذيلة تحت غطاء ديني كاذب، وأن موقف الشريعة من نكاح المتعة هو التحريم، مستدلاً بأقوال أهل البيت أنفسهم حول تحريم هذا النوع من النكاح، وأقوال أئمة علماء الأمة، ومبيناً أهداف تلك الفئة الداعية إلى هذا النوع من النكاح، وما هي الآثار المترتبة جراء ذلك، راداً بالحجّة الدامغة، والبرهان الساطع، على شبّهات الزائفين، ومبيناً وجه الحقّ، وناصحاً الأمة أن يأخذوا دينهم من العلماء الثقات، لا الأعداء أصحاب الهوى، تمّ تأليف الكتاب عام ١٤١٨ هجري.

١٣/كتاب حركة الأرض ودورانها حقيقة علمية أثبتها القرآن (غلاف):

هذا الكتاب يثبت فيه الشيخ الصابوني بالأدلة الواردة في القرآن الكريم، أن الأرض كروية الشكل، وأنها تدور حول محورها، وأن الكواكب والنجوم حولها تدور أيضاً، وأن وصول البشر إلى بعض الكواكب والنجوم لا مانع منه شرعاً، فكلّ ما في الكون مسخّر للإنسان، وأنه لا تعارض بين الحقائق العلمية والدين، فالذي أبدع الأكوان، هو الذي أنزل القرآن، فلا يمكن أن يكون هناك تعارض أو تناقض أبداً بين القرآن الكريم، وبين الحقائق العلمية المقطوع بصحتها، وفي مجمل الكتاب ردّ على من أنكر كروية الأرض ودورانها، من بعض أهل هذا الزمان، وليثبت أن القرآن الكريم فيه من الإعجاز العلمي ما يدهش، وأنه سيبقى مصدر العلوم والمعارف إلى يوم الدين.

تمّ تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤١٠ هجري ١٩٩٠ ميلادي بمكة المكرمة.

١٤/كتاب التبيان في علوم القرآن:

(محاضرات في علوم القرآن الكريم، تبحث عن نزوله وتدوينه، وجمعه وإعجازه، وعن التفسير والمفسرين، مع ردّ شبّهات المستشرقين، بأسلوب يجمع بين الدقّة والتحقيق)

هذا الكتاب من أشهر الكتب المعاصرة في علوم القرآن الكريم، ومن أسهلها، نظراً لطريقة تأليفه وترتيبه، وهو من أشهر كتب الشيخ أيضاً، وقد تمّ اعتماده واقراءه كمنهج للدراسة في أغلب الجامعات الإسلامية حول العالم، فقد حوى جميع ما يتعلق بالقرآن الكريم، وما يحتاجه المفسّر، وما يلزم كلّ طالب علم، في مجال الدراسات القرآنية.

تمّ تأليف الكتاب عام ١٣٩٠ هجري، وتمّت ترجمته إلى لغات عدّة، منها التركية والإندونيسية.

١٥/كتاب عقيدة أهل السنة في ميزان الشرع:

كتاب دافع فيه الشيخ الوالد رحمه الله عن عقيدة أهل السنة من الأشاعرة، بعد أن اتهمهم بعض المتعالمين بالضلال، بل وصل الحدّ ببعضهم لإخراجهم من الملة، فما كان من الشيخ إلا أن ألف هذا الكتاب دافع عن السواد الأعظم من أهل السنة والجماعة، وناصح عنهم، ولاقى بسبب هذا الدفاع أشد العنت والتهميش، ولكن الله متمّ نوره.

طبع الكتاب ونشر في بعض المجلات الإسلامية، وترجم إلى اللغة الفارسية.

١٦/كتاب النبوة والأنبياء:

(دراسة تفصيلية لحياة الرسل الكرام ودعوتهم، وأثرهم في تغيير مفاهيم البشر، بأسلوب يجمع بين الدقة والسهولة، والجدة والتحقيق)

كتاب تحدّث فيه الشيخ الوالد رحمه الله عن الأنبياء الذين بعثهم الله تعالى للبشر، مراعيًا الإيجاز والتقيح للأخبار، تاركًا الغث، أخذًا بالصحيح، معتمدًا على أوثق المصادر ألا وهو كتاب الله تعالى، فأكثر من الاستشهاد به، ثم اعتمد على أقوال أئمة التفسير، وأخذ بالأحاديث الصحيحة من كلام سيد المرسلين فيما يتعلق بالأنبياء عليهم أفضل الصلاة وأتم التسليم، ثم رجع لكتب التاريخ أخذًا منها ما يوافق الكتاب والسنة، ولا يخالف المعقول، وطرح الإسرائيليات، ثم تحدّث عن مفهوم النبوة والأنبياء، وفضّل في الحديث عنها، وبيان من هم الأنبياء ومهمتهم، وما هو معنى النبوة ومن وهبه الله هذه الخاصية، ثم تطرّق في الحديث عن أولي العزم من الرسل، ثم ذكر الرسل غير أولي العزم، وذكر صفاتهم وخصائصهم، وتحدّث عن قصصهم جميعاً وعن حياتهم ودعوتهم، ذاكراً رسالتهم إلى قومهم، وما تعرضوا له من أذى، وما قاموا به من واجب في الدعوة، وأثرهم على البشر في الهداية والرشاد، وذكر شيئاً من قصصهم، مدافعاً عنهم، ومبيّناً لبعض الشبهات التي يثيرها بعض أعداء الدين حول الأنبياء عليهم السلام.

تمّ تأليف الكتاب عام ١٣٩٠ هجري، وتمت ترجمته إلى اللغة التركية والفرنسية والإندونيسية والإنجليزية.

١٧/كتاب رسالة الصلاة:

يعتبر هذا الكتاب أول كتب الشيخ الصابوني، فقد ألفه وهو في شبابه في سنّ مبكرة، وهذه الرسالة تتحدث عن مكانة الصلاة في الإسلام وفضلها ووجوبها في السلم والحرب، ووجوب المحافظة عليها، وفضل صلاة الجماعة، وفوائد الصلاة من الناحية الدينية والدنيوية، ويعرض شبهة من يقول بأن الدين في القلب، وليس

بالصلاة والصيام، ويردّ فضيلته على هذه الشبهة التي كانت منتشرة في ذلك الوقت وما زالت، تمّ تأليف الرسالة في حلب الشهباء عام ١٣٨٥ هجري.

١٨/كتاب المهدي وأشراف الساعة:

قام الشيخ الوالد رحمه الله بتأليف هذا الكتاب سنة ١٤٠٠ هجري، بعد الفتنة التي حصلت في المسجد الحرام بمكة المكرمة، والتي ادعى فيها أحدهم ظهور المهدي، وقد كان الشيخ وقتها داخل المسجد الحرام، وشاهد القتل الحاصل، وكيف أن بعض الجهلة قد غرّ بهم فخرجوا يبعثون الفساد في البلد الأمين، فكتب فضيلته هذا الكتاب مبيّناً فيه أشراف الساعة وظهور المهدي، وذكر آراء كبار علماء السلف في هذا الموضوع، ومذاهب العلماء في المهدي، مبيّناً أن المهدي مصلح ديني وليس سفك دماء، وأن من قاموا بهذا العمل الإجرامي إنما هم خوارج، قتلوا المسلمين في بيت الله الحرام.

١٩/كتاب المقتطف من عيون الشعر:

خلال الفترة التي قضاها والدي الشيخ الصابوني رحمه الله في القراءة والاطلاع على أهم المصادر العلمية من كتب ومخطوطات، لفت انتباهه بعض الأشعار الجميلة الرائعة، فكتب ما استحسنته منها، من غرر القصائد، ودرر الحكم والفوائد، وجمعها في كتابه هذا، ليكون عوناً للكاتب والأدباء، والوعاظ والمحدثين، ليستشهدوا بهذه الروائع، وقد اقتصر فضيلته على ما فيه حكمة أو موعظة، أو دعاية أو فكاهة، وأعرض عن أشعار أهل الحب والغرام، والغزل والهيام، والمديح والثناء، فكان غرضه إثبات روائع الحكم، ونفائس الأشعار، وابتدأ كتابه بأحاديث نبوية شريفة صحيحة، تدل على سماع الرسول صلى الله عليه وسلم للشعر، واستحسانه لبعضه، ثم سرد الأشعار، معنوناً لكل مجموعة منها عنواناً يناسبها، تمّ تأليف الكتاب عام ١٤١٧ هجري.

٢٠/كتاب كشف الافتراءات في رسالة التنبيهات حول صفوة التفاسير:

هذا الكتاب من أهم كتب والدي رحمه الله في العقيدة، فهو دفاع عن أئمة التفسير من كبار علماء الأمة الإسلامية، الذين تبنى مذهبهم عن علم ودراية، بعد أن رماهم بعض أدعياء العلم بالزيغ والضلال، وهو بيان لمنهجهم في تفسير كلام الله تعالى، خاصة في تفسير آيات الأسماء والصفات، وفيه ردّ على من انتقد الشيخ بأنه خرج عن مذهب السلف في تفسيره (صفوة التفاسير)، فبيّن لهم بالدليل القاطع، والحجّة الدامغة، المذهب الصحيح في ذلك، وأن ما كتبه في تفسيره إنما هو امتداد لكلام كبار أئمة التفسير، وباختصار فإن هذا الكتاب بيان للحقّ، ودحر للباطل، الذي جاء في كلام بعض المتعالمين من المتطرفين أصحاب الهوى، وهو انتصار لعلماء السلف رضوان الله عليهم أجمعين، تمّ تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٠٨ هجري.

٢١/كتال درة التفاسير - على هامش المصحف:

شرح بسيط ميسر، لبعض مفردات ومعاني آيات القرآن الكريم، طبعت على هامش المصحف الشريف، مع ذكر أوجه البلاغة التي تضمنتها بعض الآيات الكريمة، وبعض اللطائف والشروح المهمة لتوضيح المعنى، مع ذكر الضروري من أسباب النزول، تم تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٢٢ هجري.

٢٢/كتاب جريمة الربا، أخطر الجرائم الدينية والاجتماعية: (صيحة النذير)

رسالة علمية قصيرة، يرّد فيها فضيلته على أدعياء العلم، ممّن فُتنوا بالمناصب والجاه، فأفتوا بتحليل فوائد البنوك، بدعوى أنها معاملات شرعية، حمل رايها أناس ينتسبون إلى العلم، زين لهم الشيطان أعمالهم، فأطلق فضيلته صيحة النذير هذه، لينبه المسلمين إلى خطورة استحلال الربا والتعامل فيه، وأن في هذا إعلان حرب على الله تعالى، وذكر فضيلته في هذا الكتاب الطرق الصحيحة للتجارة والاستثمار والتعامل بين الناس بالمال، وكيف يمكن معالجة مشكلة الربا، مستدلاً على ذلك بالأدلة الساطعة من الكتاب والسنة وأقوال العلماء. والكتاب ردّ على شيخ الأزهر السابق (سيد طنطاوي) الذي أباح فوائد البنوك، تمّ تأليف الكتاب عام ١٤١٨ هـ.

٢٣/كتاب التبصير بما في رسائل بكر أبو زيد من التزوير:

هذا الكتاب ردّ فيه الشيخ الصابوني على أحد الأشخاص ممن تهجم على علماء الأمة بالسبّ والقذف، مدعياً دفاعه عن السلف، فألقمه الشيخ الحجر، وكفّ لسانه عن التعرض لعلماء أتقياء خدموا الدين ونشروا علومه، وكشف تزويره في النقل عن كتب هؤلاء العلماء، فضلاً عن فضحه من أقواله وشتائم علماء الأمة، وقد اعتبر بعض العلماء هذا الكتاب من أفضل ما دوّن في هذا العصر دفاعاً عن مذهب السلف في التفسير، والنأي به عن تحريفات بعض أدعياء العلم.

٢٤/كتاب شرح رياض الصالحين:

شرح ميسر مبسّط للكتاب الشهير (رياض الصالحين) للإمام النووي، قام فيه فضيلته بشرح الأحاديث النبوية الكريمة، وأضاف إليها تعليقات مهمة، توضح المعنى وتسهّل فهم الحديث الشريف، مع ذكر بعض اللطائف والفوائد المستنبطة، تمّ تأليف الكتاب عام ١٤٢٢ هجري بمكة المكرمة.

٢٥/كتاب شبهات وأباطيل حول تعدد زوجات الرسول صلى الله عليه وسلم:

هذا الكتاب فريد في موضوعه، مهم في فكرته، يدحض شبهات أعداء الإسلام الذين طعنوا في رسول الله محمد صلى الله عليه وسلم، واتهموه بتهم كاذبة باطلة، متخذين من تعدد زوجاته صلى الله عليه وسلم، منفذاً للطعن في شخصه الكريم، فكان هذا الكتاب الدواء الناجع والشفاء العليل للرد عليهم، ليبين أن ما قام به عليه الصلاة والسلام من تعدد للزوجات، إنما كان لغرض ديني تشريعي، يساعده في نشر رسالة الإسلام، وفي تبليغ هديه صلى الله عليه وسلم لجميع البشر من الذكور والإناث، فقلد فنّد الشيخ في هذا الكتاب تلك الشبهات واحدة تلو الأخرى، وردّ عليها من واقع الحياة ومن الأدلة الشرعية، ثم ذكر سيرة مختصرة عن كل أم من أمهات المؤمنين رضوان الله عليهن أجمعين، وأثبت بالدليل القرآني أنهن من أهل البيت، مبعداً كل شبهة، ومظهراً لضيء الحق الساطع.

تمّ تأليف الكتاب عام ١٣٩٠ هجري.

٢٦/كتاب رسالة في حكم التصوير:

رسالة يبين فيها فضيلته حكم التصوير، وأنواعه، والفرق بين النحت أو الرسم باليد، وبين حبس الضوء - كما تفعل أجهزة التصوير الحديثة - وبين الحكم في كل نوع، واضطرار الناس في هذا الزمان لاستعمال الصور في الأوراق الرسمية، وما يجب عليهم فعله لتجنب المحظور من التصوير. ويعتبر هذا الكتاب من أوائل مؤلفات الشيخ الوالد.

٢٧/كتاب معاني القرآن - للنحاس:

كتاب في التفسير، لم يصل إلينا منه سوى مخطوطة واحدة، أوكلت جامعة أم القرى بمكة المكرمة متمثلة في مركز البحوث العلمية وإحياء التراث الإسلامي مهمة تحقيقها والعناية بها وإخراجها، لفضيلة الشيخ الوالد رحمه الله تعالى، نظراً لطول باعه في علم التفسير، فقام الشيخ بدراسة المخطوطة وتحقيقها، والعناية بها وشرحها، ومقارنتها بكتب التفسير الأخرى، وبأقوال العلماء الأجلاء، وعمل جاهداً على إخراجها بما يتناسب مع قيمتها العلمية، فكان أن زادت تحقيقاته وتعليقاته وشروحه عن الحجم الأصلي للمخطوطة بأضعاف، ليستفيد منها طلاب العلم، خاصة وأنها مخطوطة وحيدة في العالم، وقد اشتغل الشيخ فيها مدة تزيد عن الخمس سنوات، وانتهى منها عام ١٤٠٩ هجري، وطبعها جامعة أم القرى في ست مجلدات كبيرة.

٢٨/كتاب المقتطف من عيون التفاسير - تحقيق:

هذا الكتاب ألّفه العلامة مصطفى الخيري المنصوري ١٣٩٠ هجري، من مواليد مدينة (أدي يمان) في الأناضول التركي، وحققه الشيخ الصابوني وتمت طباعته في خمسة مجلدات، والكتاب اسم على مسمى، فقد بذل فيه مؤلفه جهداً كبيراً لخدمة القرآن الكريم، وهو ثروة علمية لا يستهان بها في التراث الإسلامي، وقد عمل الشيخ الوالد على تحقيق الكتاب ومراجعته، وتنقيحه، وتخريج أحاديثه، كما أضاف له بعض الشروح والتعليقات المهمة، فخرج الكتاب بالوجه الأنيق المناسب للعصر، تم الانتهاء من التحقيق عام ١٤١٥ هـ.

٢٩/كتاب مختصر تفسير ابن كثير:

من أشهر كتب الوالد وأكثرها انتشاراً، فهو اختصار وتحقيق لتفسير القرآن العظيم للحافظ ابن كثير، ومع أن تفسير ابن كثير قد تم اختصاره من قبل العديد من المفسرين، إلا أن مختصر الصابوني يعتبر من أسهلها وأكثرها ترتيباً وتحقيقاً، وقد سلك الشيخ الوالد في اختصاره طريقاً وضّحه في سبعة بنود:

- ١- حذف الأسانيد المطوّلة.
- ٢- الاقتصار على مكان الشاهد من الآيات.
- ٣- الاقتصار على الأحاديث الصحيحة.
- ٤- ذكر أقوال أشهر الصحابة عند التفسير بالمأثور.
- ٥- الاعتماد على أقوال مشاهير التابعين.
- ٦- حذف الاسرائيليات.
- ٧- حذف ما لا ضرورة له من الخلافات الفقهية.

طبع هذا الكتاب في ثلاث مجلدات، وقد استغرق الشيخ الوالد في هذا العمل سنوات طوال، حتى بلغ به غاية المطلوب اختصاراً وتحقيقاً، وربطاً للكلام بعد حذف ما لا ضرورة له، وشرح الضروري من المفردات الغريبة، تم الانتهاء من هذا الكتاب عام ١٣٩٣ هجري، وتمت ترجمة الكتاب إلى اللغة الفرنسية والتركية.

٣٠/كتاب مختصر تفسير الطبري:

في إطار مشروع خادم الكتاب والسنة الوالد الشيخ محمد علي الصابوني، لتبسيط وتسهيل تراث سلفنا الصالح، قام رحمه الله تعالى باختصار وتحقيق كتاب (جامع البيان عن تأويل القرآن) لإمام المفسرين أبي جعفر الطبري

رحمه الله، فجمع كلامه المتناثر في تفسيره الجامع، ولخصه ونقله بأمانة ودقة، وهذب ورثبه، ليسهل الرجوع إليه، والانتفاع بما فيه من كنوز ثمينة ودرر نفيسة، قل أن توجد في غيره من التفاسير، وقد وضع الشيخ بعض التعليقات المهمة في أسفل الكتاب، ليميز عن كلام الإمام الطبري، وذلك زيادة في التثبيت وتحري الدقة، وقد قدم للكتاب مدير جامعة أم القرى الدكتور راشد الراجح، وكذلك الدكتور علي الحكمي عميد كلية الشريعة في ذلك الوقت، تم تأليف الكتاب عام ١٤٠٢ هجري وطبع في مجلدين، وقد شاركه في هذا الاختصار صهرنا البروفيسور صالح أحمد رضا حفظه الله زوج الدكتورة بثينة محمد علي الصابوني رحمها الله تعالى وأستاذ الحديث في عدد من الجامعات وصاحب كتاب (الإعجاز العلمي في السنة).

٣١/كتاب تنوير الأذهان من تفسير روح البيان:

اختصار وتحقيق لكتاب (تفسير روح البيان) للإمام الأجل إسماعيل حقي البروسوي، من علماء القرن الثاني عشر الهجري، وهو من التفاسير المشهورة التي نالت استحسان العلماء في البلاد الإسلامية، وقد عمل الشيخ على تحقيقه فاستغرق منه سنين وأعوام، وسلك فيه طريق المحققين، فاختر أقوى الأوجه وأرجحها في التفسير، وحذف كل ما يتعلق بالتفسير باللغة الفارسية، وحذف الروايات الضعيفة من الأحاديث، وعمل على تخريج كل ما ورد في التفسير من الأحاديث النبوية الشريفة، وأبقى على الضروري من وجوه الإعراب، تم هذا الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٠٤ هجري، وقد طبع هذا الكتاب في أربع مجلدات، وتمت ترجمته إلى اللغة التركية سنة ١٩٩٤ م وطبع سنة ١٩٩٦.

٣٢/كتاب المنتقى المختار من كتاب الأذكار للنووي:

انتقى الشيخ الوالد رحمه الله تعالى أهم ما ورد في كتاب الأذكار للإمام النووي، وحزرها ورثبها ترتيباً جميلاً، ثم علّق على المواضيع المهمة فيه، وقام بشرح ما يحتاج لشرح، وخرّج أحاديثه، وبين ما فيه من بلاغة ونحو ولطائف، تم هذا الكتاب عام ١٤٠٤ هجري.

٣٣/فتح الرحمن بكشف ما يلتبس في القرآن - للأنصاري:

تحقيق وتعليق للشيخ الوالد رحمه الله تعالى على كتاب الأنصاري، الذي عثر على مخطوطة منه في المكتبة المحمودية بالمدينة المنورة، ونسخة في مكتبة جامعة أم القرى، فقام بدراستها، وتوثيقها، وجمع ما بين المخطوطتين، واستعان بنسخة مخطوطة في الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، وكذلك نسخة في مكتبة الحرم المكي، وقد عوّض الشيخ بهذا التحقيق، النقص الحاصل لهذا الكتاب والمطبوع على هامش التفسير المسمى (السراج المنير) للشربيني، ومن الأعمال التي خدم بها الشيخ الصابوني هذه لمخطوطة، أن رقم جميع الآيات،

ووضع بعض التعليقات المهمة في الحاشية، لا سيما إذا ذكر المؤلف رأياً مرجوحاً، أو قولاً غريباً، وهذا الكتاب يحتاج إليه طلبة الدراسات العليا، في قسم التفسير والحديث، تم تأليف الكتاب عام ١٤٠٢ هجري.

٣٤/كتاب الشرح الميسر لصحيح البخاري - الدرر والآليات بشرح صحيح البخاري:

(شرح سهل ميسر لصحيح الإمام البخاري مع العناية بتوضيح الألفاظ اللغوية، والفوائد المستنبطة من الأحاديث النبوية الشريفة، وما حوته من أحكام تشريعية، وما فيه من نفائس الدرر الثمينة)

هذا الكتاب شرح لأحاديث صحيح الإمام البخاري، سلك فيه المؤلف الوالد رحمه الله تعالى خطة من عشرة بنود، فكان أن خرج هذا السفر القيم، بقيمة علمية عالية، وترتيب رائع، بحيث يسهل الوصول إلى الحديث الشريف حسب الترقيم الصحيح، وتم اعتماد الطبعة الأميرية المعتمدة على النسخة اليونانية، والتي اعتمدها الإمام القسطلاني في الترقيم، وقد شرح الشيخ الوالد رحمه الله الأحاديث وبين معاني الألفاظ فيها، واستخرج منها الفوائد والدرر، وذكر شيئاً عن رواية الأحاديث، واستنبط الأحكام الشرعية، وقد يذكر أحياناً شيئاً من الأمور الهامة التي تتعلق بالحديث، والتي ينبغي التنبيه لها، وقام في بعض الأماكن بالرد على بعض الطاعنين في بعض الأحاديث، وقد انتهج الشيخ منهجاً في عدم شرح المكرر من الأحاديث، ولكن ذكر أطراف الأحاديث ليسهل الرجوع إلى الشرح في الأحاديث المكررة، تم تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٢٨ هجري، وطبع في خمسة مجلدات، وتمت ترجمته إلى اللغة التركية.

٣٥/كتاب الإبداع البياني في القرآن الكريم:

(في الأمثال، والتشبيه، والتمثيل، والاستعارة، والكناية، مع الإمتاع بروائع الإبداع)

كتاب استخرج فيه فضيلة الشيخ الصابوني، كل ما ورد في القرآن الكريم من بلاغة، وتشبيه، وكناية، واستعارة، وشرحها شرحاً مبسطاً بديعاً، في غاية الحسن والإيجاز، ليتذوق القارئ الكريم روعة الإبداع البياني في أسلوب القرآن المعجز،

مفتداً بذلك أقوال من نفى عن القرآن الكريم أهم خصائصه، والتي هي إعجازه البياني والبلاغي، وليثبت أن القرآن الكريم معجز في بلاغته وفصاحته، وأنه نزل بلغة العرب التي هي أفصح اللغات وأشرفها، وأنه تناول جميع ما استعمله العرب في مخاطباتهم، من الاستعارة، والتشبيه، والكناية، والمجاز، والأمثال، وقد وصل ما استخرجه فضيلته من أمثلة ما يقارب الألف ومائة مثال، وقد تم ترتيب الكتاب حسب ترتيب المصحف الشريف، ليسهل للقارئ الرجوع إلى مبتغاه، تم تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٢٤ هجري.

٣٦/كتاب صفحات مُشرقة من حياة الرسول صلى الله عليه وسلم وصحابته الأبرار:

هذا الكتاب باقة عطرة من سيرة النبي الكريم صلى الله عليه وسلم وأصحابه الغرّ الميامين رضوان الله عليهم أجمعين، يتناول فيه الوالد رحمه الله بعضاً من القصص الرائعة، والنفحات المشرقة التي كان عليها رسولنا الكريم صلى الله عليه وسلم وصحابته الكرام رضوان الله تعالى عليهم أجمعين، ليظهر للقارئ مدى الإيمان الذي أنار قلوبهم، والأخلاق الكريمة التي تحلّوا بها في مدرسة النبوة، ثم يعزج بنا فضيلته على صور أخرى مظلمة من حياة عتاة وجبابرة الكفر، لتكون للقارئ عبرة وعظة، وقد ابتدأ فضيلته الكتاب بذكر قصة بعثة السراج المنير، ثم ذكر قصصاً عن شخصيات قاربت السبعين شخصية، تمّ تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٢٥ هجري.

٣٧/كتاب نكاح المتعة في الإسلام حرام:

أصل الكتاب للعلامة الشيخ محمد الحامد رحمه الله تعالى، من علماء مدينة حماة، قام الشيخ الصابوني بإعادة ترتيبه وطباعته، بعد أن حقّقه وقدم له وخرّج أحاديثه، وأضاف إليه إضافات مهمة، لتوضيح الحكم الشرعي في هذا النوع من الأنكحة، تمّ الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٠٨ هجري.

٣٨/كتاب آمنت بالله - الأدلة العقلية على صفاء عقيدة التوحيد:

(يتناول هذا الكتاب أدلة التوحيد العقلية والنقلية، وأمور الإيمان الغيبية، والإيمان باليوم الآخر، وبنعيم القبر وعذابه، وبالرسل والملائكة، وبالجنة والنار، والقضاء والقدر، وسائر أركان الإيمان) هذا الكتاب يعرض عقيدة التوحيد السمحة، ويبين ما فيها من يسر وصفاء ونقاء، وما ارتكزت عليه من دعائم راسخة، يتقبلها العقل، ويستنير بها الفكر ويزداد بها الإيمان، كما ردّ الشيخ في كتابه هذا على بابا الفتىكان الذي ادّعى ظلماً وبهتاناً أن الإسلام إنما انتشر بقوة السيف، فبين الشيخ أن دين الإسلام إنما انتشر بسماحته ويسره، وتقبل العقل البشري له، تمّ تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٢٦ هجري، وتمت ترجمة الكتاب إلى اللغة الإنجليزية والفارسية.

٣٩/كتاب الجهاد في الإسلام والخطأ الدارج في مفهومه:

رسالة صغيرة الحجم، عظيمة النفع، يبين فيها الشيخ الصابوني المعنى الحقيقي للجهاد في الإسلام، وأن الإسلام لم ينتشر بقوة السيف، وإنما بمبادئه السمحة وفضائله الكريمة، وأن على المسلمين أن يفهموا معنى الجهاد الذي هو (بذل الجهد لإنقاذ الناس من الضلالة إلى الهدى) ليظهروا للعالم عظمة هذا الدين وقوته، وفيه

يذكر الشيخ أنواع الجهاد والفرق بينه وبين الحرب، كما يذكر بعض الأحكام الشرعية حول القتال والأسرى مبيناً سماحة هذا الدين وحسن معاملته حتى مع الأعداء، وأن ما يقوم به البعض من تصرفات بقتل الأبرياء باسم الدين أو الجهاد، إنما هي تصرفات خاطئة تشوه سمعة هذا الدين الحنيف وتسيء إليه، وأن الإرهاب لا دين له، وأن الفهم الخاطئ للدين والبعده عن النهج القويم هما أساس التطرف، تم تأليف الكتاب في تركيا - ترمال عام ١٤٢٦ هجري.

٤٠/كتاب فتح الإله المنعم بشرح صحيح مسلم:

شرح ميسر منسّق لأحاديث صحيح الإمام مسلم، يتناول فيه فضيلة الوالد رحمه الله تعالى الأحاديث الشريفة شارحاً لألفاظها اللغوية ثم يذكر ما في الحديث من فوائد وأحكام، ثم يشرح الحديث شرحاً عاماً، مع تضمينه لبعض التنبيهات الهامة المتعلقة بشرح الحديث الشريف وبيان أحكامه، تم تأليف الكتاب بمكة المكرمة عام ١٤٣٣ هجري، وطبع في أربع مجلدات.

٤١/كتاب الشفاء الشافي في شرح صحيح الإمام الترمذي:

شرح ميسر لأحاديث صحيح الإمام الترمذي، مع توضيح معاني اللغوية لبعض المفردات، وشرح عام للحديث الشريف، مع ذكر ما يستفاد منه، وبعض ما يتعلّق براوي الحديث (الكتاب تحت الطبع).

٤٢/الشرح الميسر لصحيح الإمام أبي داود (١-٤):

شرح ميسر لأحاديث صحيح الإمام أبي داود، بأسلوب سهل ميسر، كما عوّدنا الشيخ الوالد رحمه الله تعالى، الكتاب تحت الطبع.

٤٣/كتاب تفسير الدعوات المباركات في القرآن الكريم:

في مكتبة الحرم المكي الشريف، عثر فضيلة الشيخ الوالد على مخطوطة نفيسة، بخط نسخ جميل، بعنوان (تفسير الدعوات المباركات من القرآن الكريم) جمع فيه المؤلف جميع الأدعية التي وردت في القرآن الكريم، على السنة الرسل الكرام وعلى السنة عباد الله الصالحين، من المتقدمين والمتأخرين من أمة محمد صلى الله عليه وسلم، ومن سبقهم من الأمم السالفة، وفسرها بأسلوب سهل ميسر، فقام الشيخ الصابوني بتحقيقها ومراجعتها ودراستها، والتعليق عليها، وتخريج أحاديثها، ومن ثم طباعتها، فخرج هذا الكتاب للنور.

أما مؤلف الكتاب فهو الشيخ/محمد بن عالم محمد الأيديني كوزل حصاري، من علماء القرن الحادي عشر الهجري، وهو من العلماء الأتراك توفي سنة ١٠١٠ هجرية، صاحب (التنزيل في التفسير - رسالة في حكم الشهيد - رسالة في أحكام الجمعة - رسالة في الطلاق الثلاث) تم الانتهاء من هذا الكتاب في البلد الحرام بمكة المكرمة عام ١٤٠٥ هجري.

٤٤/كتاب الشرح الميسر لصحيح ابن ماجة:

شرح ميسر لأحاديث صحيح الإمام ابن ماجه، تحت الطبع.

٤٥/كتاب الشرح الميسر لصحيح النسائي:

شرح ميسر لأحاديث صحيح الإمام النسائي، تحت الطبع.

٤٦/كتاب نظام الأسرة في الإسلام:

كتاب يقدم فيه الشيخ الوالد رحمه الله تعالى، النظام الأسري من منظور إسلامي، ونوع العلاقة التي يجب أن تربط أفراد الأسرة الإسلامية، سواء بين الزوجين، أو الإخوان والأخوات، أو الأبناء والآباء، مع بيان حقوق كل فرد من أفراد الأسرة، وما له وما عليه من حقوق وواجبات، كل ذلك من منطلق إسلامي، بناء على التوجيهات القرآنية الكريمة، والأحاديث النبوية الشريفة، ليكون المسلم محضناً في بيته، فإذا صلح البيت صلح المجتمع، ومنه صلاح الأمة، فهو كتاب يصلح أن يكون منهج حياة لكل مسلم ومسلمة (الكتاب تحت الطبع).

٤٧/كتاب البيان في تفسير القرآن:

تفسير مختصر ميسر، ألفه الشيخ بطريقة يسهل على العامة قراءته، ومعرفة معاني القرآن الكريم، وتعمد الشيخ عدم الإطالة فيه ليكون صغير الحجم، سهل التناول، بسيط العبارة، يرجع إليه المسلم في كل أوقاته، لمعرفة معاني الآيات، ويعتبر هذا التفسير من نتاج فهم الشيخ لتفسير كتاب الله تعالى، وقد كتبه الشيخ ثم ألم به المرض عام ١٤٣٦ هجري، فلم يتمه بسبب المرض الذي ألم به، وبقي الكتاب ناقصاً من سورة (هود) إلى سورة (يس)، فنسأل الله له الرحمة والغفران (الكتاب تحت الطبع).

والحمد لله رب العالمين